

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑΙ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΑΙ
ΤΕΧΝΙΚΑΙ

ΣΠΟΥΔΑΙ

ΔΙΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ

ΕΚΔΟΣΙΣ ΤΗΣ ΕΝ ΠΕΙΡΑΙΕΙ ΑΝΩΤΑΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΝ ΕΤΟΣ
1969

ΜΑΪΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ 1969

ΙΘ'
ΤΟΜΟΣ

ΑΡΙΘ.
ΤΕΥΧΟΥΣ **3**

ΣΑΤΩΒΡΙΑΝΔΟΣ

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

ΤΟΥ Κ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ Π. ΚΑΣΙΜΑΤΗ

Τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ Καθηγητοῦ τῆς Ἀνωτάτης Βιομηχανικῆς Σχολῆς Πειραιῶς

Οἱ σκέψεις πού ἀκολουθοῦν στελεχώνουν μιὰ φτωχὴ συμβολὴ στὴν κατανόηση τῆς προσωπικότητος ἑνὸς μοναδικοῦ ἴσως στὴν ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος συγγραφέα, στοχαστῆ καὶ πολιτικοῦ. Μέσα ἀπὸ τὸ πολύμορφο μὰ καὶ ἀπέραντο καὶ πολυ-ἄνθετο ἔργο του πού ἔχει τόσες λάμπεις, ἀλλὰ καὶ τόσες ἀντιφάσεις, μὰ πού κάθε γραμμὴ του, μὲ τὸ ἀπαράμιλλο ὕφος τῆς σοῦ προκαλεῖ βαθιεῖς σκέψεις, πρέπει νὰ βροῦμε μιὰ κεντρικὴ γραμμὴ, μιὰ σύνθεση πού δικαιολογεῖ τὴ διαγωγὴ του καὶ φωτίζει τὴ σταδιοδρομίαν του. Μιὰ γραμμὴ πού νὰ ἐξηγεῖ καὶ νὰ διδάσκει. Γιατὶ ὅλων τῶν μεγάλων τὰ ἔργα εἶναι μιὰ ἀτέλειωτη διδαχὴ. Καὶ πολὺ καλὰ θὰ κάναν οἱ μεγάλοι τῆς ἡμέρας νὰ τὰ διαβάξουν μὲ προσοχίαν. Ὅπως λένε ὅτι κάνει ὁ Ντὲ Γκῶλ, γιὰ τὸ Σατωβριάνδο.

Μὰ οἱ σκέψεις μου αὐτὲς εἶναι ἀκόμα καὶ ἕνας φόρος εὐγνωμοσύνης γιὰ τὸ φλογερὸ ὑποστηρικτὴ τῆς ἐθνικῆς μας ἀπολυτρώσεως. Δὲν ἦταν ἕνας κοσμικὸς δημαγωγὸς πού ὑποστήριξε τὸν ἀγῶνα μας. Δὲν ἦταν ἕνας ἀπλὸς βάρδος πού ἠλεκτρίσθηκε ἀπὸ τὸ παρελθὸν τοῦ ἔθνους μας καὶ ἐνθουσιάσθηκε ἀπὸ τὸν ἠρωϊσμό του. Ἦτανε τὸ φιλελεύθερο, τὸ δημοκρατικὸ πνεῦμα πού ἐγύρευε τὴν ἀνανέωση τῆς Ἑλλάδας σὰν σήμαντρο τῆς νίκης τῆς ἐλευθερίας στὸν κόσμον.

Πόση χαρὰ νοιώθει κανεὶς ὅταν μπορεῖ νὰ εἶναι βέβαιος πῶς ἐκεῖνος πού τὸν βοήθησε ἦταν ὁ Προφήτης ἑνὸς νέου ἐλεύθερου κόσμου. Πόση περηφάνεια. Καὶ πόση εὐγνωμοσύνη...

* * *

«Πρέπει νὰ ξαναγυρίσω πολὺ πίσω γιὰ νὰ βρῶ τὴ ρίζαν τοῦ μαρτυρίου μου. Νὰ ξαναγυρίσω στὴ χαραυγὴ τῆς νιότης μου, ὅταν ἐπλασα μὲ τὴ φαντασίαν μου, γιὰ νὰ τὸ λατρέψω, ἕνα γυναικεῖο φάντασμα. Παντρεύτηκα μὲ τὴ

φανταστική αυτή ύπαρξη κι' όταν, ύστερα, ήρθαν οί πραγματικοί έρωτες, δέν έφτασαν ποτέ αυτή τή φανταστική εύτυχία πού είχα στην ψυχή τήν ιδέα της. Τότε κατάλαβα τί έσήμαινε νά ζεις για μιá μόνο ιδέα και με μιá μόνο ιδέα, νά άπομονώνεσαι σ' ένα αίσθημα, νά χάνεις άπό τά μάτια σου τή γή και νά έξαρτάς όλη σου τήν ύπαρξη άπό ένα χαμόγελο, μιá λέξη, ένα βλέμμα».

Αυτήν τήν κραυγή άπελπισίας, πού οί στόνοι της σκεπάζονται με τήν έγωϊστική έξιδανίκευση τής άτυχίας, έκπέμπει στα τελευταία του χρόνια, στα 1840, στο μυστηριώδες - μυστηριώδες γιατί χάθηκε για πολλά χρόνια, - κείμενο πού ώνομάσθηκε «'Αγάπες και Γεράματα» ό Φραγκίσκος - Ρενέ ντε Σατωμπριάν, ό Σατωβριάνδος του έλληνικοϋ μεταγλωττισμοϋ. 'Ας έρευνοϋν άλλοιώς άλλοι τήν έννοια τής κραυγής αυτής, άς τή συνθέτουν με συμπλέγματα, σύνθετα ή άπλά, περιέργων ψυχαναλυτικών έξηγήσεων όπως με τήν κυριαρχία τής σαγήνης των νεανικών χρόνων πού τους έδέσποζε μιá από τις άδελφές του Γόητα, ή Λουσίλ. Οί άπόπειρες τέτοιων έξηγήσεων μοιάζουν με τις προσπάθειες των «είδικών» άπό τους όποιους και τις «είδικότητές» τους ταλαιπωρείται ό πολιτισμός μας, τις προσπάθειες νά κομματιάσουν τήν προσωπικότητα και τήν ψυχή του άνθρώπου, διαλέγοντας καθένas ό,τι του είναι οικείο και νομίζοντας πώς έτσι δίνει σε όλα τήν έξήγηση. Τό δάσος χάνεται πίσω άπό τά δέντρα και ή ψυχή πίσω άπό τις άπομονωμένες έκδηλώσεις πού, όποιαν κι' άν έχουν σωστή έξήγηση τής διαδικασίας τους, δέν παύουν νά άνήκουν σ' ένα σύνολο πού μόνο αυτό μπορεί νά έξηγήσει ό,τι τά έπί μέρους στοιχεία δέν μπορούν.

Τό κείμενο πού αναφέραμε δέ δείχνει τήν άπογοήτευση του Σατωβριάνδου άπό τή ζωή. Οϋτε τήν πικρία του. Δείχνει τήν πεισματική διαμαρτυρία του και τήν περήφανη έξέγερσή του για τήν άδικη άποτυχία του. 'Από τά μικρά του χρόνια αισθανότανε μιá οίστηγλασία για τό θάνατο. Περιγράφει στα «'Απομνημονεύματα» πώς έπιχείρησε στα 17 χρόνια του νά αυτοκτονήσει. Μά ή περιγραφή γίνεται στα 1817 και αναφέρεται σε πράγματα του 1785! Και ξέρουμε όλοι πώς ή ιστορία γράφεται με τήν προοπτική πού έχουμε κάθε φορά για τό μέλλον, ένώ ζοϋμε τό παρόν. 'Ετσι τό παρελθόν αλλάζει άλλοτε χρώμα και άλλοτε και ούσία. Μπορεί μάλιστα αυτή ή άγωνία για τό θάνατο νά οδηγεί στο ναρκισσιμό πού χαρακτηρίζει τή ζωή του και πού, άντι νά τον σπρώξει στο χαμό, τον δυναμώνει στη δημιουργία. 'Ο «έρω» και ό «θάνατος» τής φροϋδικής έρμηνείας τής ζωής συμπλέκονται με του δικου μας του Παλαμά τήν όπτασία :

*«Σύρουν έμένα δυό άλογα,
τ' άράπικο τό πάθος
Και τ'αφρογάλανο όνειρο
μπορεϊ και στο γκρεμό».*

'Ισως αυτό νά οφείλεται και στο ότι πολλές φορές, ό θάνατος πλησίασε τον Ρενέ, χωρίς νά τον καλέσει ό ίδιος. 'Αρρώστησε νέος και φοβήθηκε. Και

Ένας γιατρός του είπε στην Ύερσέη πώς οί μέρες του ήταν μετρημένες, ένας χρόνος τὸ πολὺ - πολὺ. Ἔπαψε ὁ θάνατος νὰ εἶναι νοσταλγία. Ἐγινε συμβίωση καὶ μακροήμερευση. Ἔτσι ἐξηγεῖται πὼς ὅταν ἔγραψε τὶς «Ἀγάπες καὶ Γεράματα» ὁ γέρο Σατωβριάνδος δὲ σκέπτεται πιά νὰ πεθάνει, οὔτε νάγαπήσει. «Κι' ὁμως οὔτε ὁ ἔρωτας οὔτε ὁ θάνατος ἀφίνουν ἡσυχον τὸν ἄνθρωπον». Ἔτσι ξεσπάει ὁ Γόης :

«Πήγαινε νὰ βρεῖς ἕναν ἔραστή ἀξιό σου. Χύνω δάκρυα μὲ δηλητήριο γιατί ἴσὲ χάνω. Θὰ ἤθελα νὰ κατασπαράξω ἐκεῖνον πού θὰ κατακτήσει αὐτὸν τὸ θησαυρό. Φύγε, ὁμως, τριγυρισμένη ἀπὸ τοὺς πόθους μου, ἀπὸ τὴ ζήλεια μου καὶ ἀφισέ με νὰ παλεύω μὲ τὴ φρίκη τῶν χρόνων μου καὶ τὸ χάος τῆς φύσεώς μου, ὅπου ὁ οὐρανὸς κι' ὁ Ἄδης, τὸ μῖσος καὶ ὁ ἔρωτας, ἡ ἀδιαφορία καὶ τὸ πάθος ἀνακατώνονται μὲ φρικαλέα σύγχυση». Ὁ Βίκτωρ Οὐγκώ θὰ συνεχίσει τὸ ὕφος καὶ ὁ Μπωντλαίρ τὴν οὐσία τοῦ σπασμοῦ τῆς ψυχῆς τοῦ «Γόητα».

Ἄς ἀφίσουμε, λοιπὸν, τοὺς ἄλλους, τοὺς εἰδικούς, νὰ πνίξουν τὸ κείμενο αὐτὸ στὶς κοντόχοντρες ἐρμηνεῖες τους. Ἄμα τὸ διαβάσουμε καλὰ, βλέπουμε πὼς ὁ γέρος πού ἀναμετᾶ ἀπὸ τὸ ὕφος τοῦ ὀγδοηκοστοῦ σχεδὸν ὑψώματος, ὅπου ἀνέβηκε κούτσα - κούτσα, κατάφορτος ἀπὸ δόξα, πού ὁμως τὴ θεωροῦσε μισερή, γιατί ἦταν μόνο φιλολογικὴ καὶ ὄχι ὅπως τὴν ἤθελε ὀλοκληρωμένη, δηλαδὴ πολιτικὴ, ἀναμετᾶ λοιπὸν τὰ περασμένα, βλέπει πὼς ἡ ζωὴ τοῦ ἀρνήθηκε τὴ μεγάλη ἐπιδίωξη, τὴν ἐξουσία, καὶ παρηγορεῖ, μεγαλορρήμονα τὴν κομπορρήμονα πικρία του γιατί ἡ μοῖρα δὲν τοῦ στάθηκε εὐνοϊκὴ στὴν πολιτικὴ του φλόγα. Φλόγα ὁμως πού ἐβγαίνει ἀπὸ τὴν πίστη του σὲ ὠρισμένες ιδέες. Γι' αὐτὸ ἡ πικρία ξεπερνᾶ τὰ ἴδια τῆς τὰ ὅρια, δὲν καταδέχεται νὰ μείνει πικρία, γίνεται τιμωρὴ ἐξέγερση «κατὰ ἀγνώστου», κατὰ τῶν πάντων. Ἐξέγερση πού ξέρει πὼς πολλὰ χρόνια ὕστερα θὰ ἀντηχεῖ ὁ ἀντίλαλός τῆς καὶ θὰ προκαλεῖ τὸ στοχασμὸ τῶν ἐκλεκτῶν γιὰ τὴν πίστη στὶς ιδέες του.

Γιατὶ αὐτὸ εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ Σατωβριάνδου. Ἡ πίστη του στὶς δύο ιδέες πού ἄλλωστε ἦταν μία γι' αὐτόν. Στὴν ιδέα τῆς ἐλευθερίας καὶ στὴν ιδέα τῆς Μοναρχίας. Αὐτὴ ἡ πίστη του ἦταν ἡ ἰδανικὴ γυναίκα πού ἔπλασε στὰ παιδικὰ του χρόνια καὶ πού ἀναθυμᾶται στὰ γεράματά του. Τὸ ἰδανικὸ πού δὲν ἔσωσε νὰ κατακτήσει καὶ νὰ λαξέψει «στὴν πέτρα τὴ δικὴ του ἀπάνω» γιὰ νὰ ξαναθυμηθοῦμε τὸν Παλαμᾶ, πού πιὸ μαχητικὰ, πιὸ μεσογειακὰ, τὴν ἴδια κραυγὴ πόνου βγάζει μὲ τὴν ἀφιέρωση τῆς «Ἀσάλευτης Ζωῆς», ἄλλα αὐτὸς ἰδανικὰ κυνηγώντας καὶ μὲ θολώτερους ὀρίζοντες.

Αὐτὸ τὸ θύμισμα τοῦ Παλαμᾶ μπορεῖ νὰ μᾶς φέρει σὲ κάποιον ἄλλο παραλληλισμὸ. Στὸ βάθος, τὸ κείμενο τοῦ Σατωβριάνδου, καὶ πολλὰ ἄλλα κείμενά του στὰ «Μεταθανάτια Ἀπομνημονεύματα» θὰ μπορούσαν νὰ φέρουν στὴ σκέψη τοὺς λόγους τοῦ Μεγάλου Ναπολέοντα μετὰ τὴν ἤττα του, στὶς 4 Ἀπριλίου 1814. «Ἄν, ἔλεγε, μιλώντας στοὺς στρατιῶτες του, ἦταν ἀλήθεια ὅτι ὁ Αὐτοκράτορας περιφρονοῦσε τοὺς ἀνθρώπους, ὅπως τὸν κατηγό-

ρησαν, ὅλος ὁ κόσμος θὰ ἀναγνώριζε σήμερα ὅτι εἶχε δίκην νὰ τοὺς περιφρο-
νεῖ». Τὸ ἴδιο λέει κι' ὁ Παλαμᾶς γράφοντας :

*«Μόνο τὸ ἀνάθεμα πὺν θὰ σήσει
μὰ ὀργὴ στὸ δρόμο, στὸ πέρασμά σου
θὰ πάει σὲ ψῆλος πὺν θὰ θυμίσει
τὸ ἀνάστημά σου».*

Τὸ ἴδιο λέει καὶ ὁ Σατωβριάνδος στὰ ἐρείπια τῶν χαμένων του ἰδα-
νικῶν...

Εἴμαστε, πάντοτε, οἱ ἄνθρωποι θύματα μιᾶς διαλεκτικῆς τῆς αὐταπά-
της, ὅπως λένε οἱ σύγχρονοι κοινωνιολόγοι. Πιστεύουμε σὲ ὅ,τι δὲν ἔχουμε.
Στὴν τάξη ὅταν βλέπουμε τὴν ἀναρχία. Καὶ στὴν ἐλευθερία ὅταν μᾶς σφίγ-
γει ἡ τάξη μὲ τὶς ἀκρότητές της. Γιατί, δυστυχῶς, ἡ ὁμαδικὴ ζωὴ σπάνια
εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ μιὰ σειρά ἀπὸ ἐναλλασσόμενες ἀκρότητες. Καὶ, ὅπως
λέει ὁ Ζὰκ Ρυέφφ, ἡ τάξη μόλις καθιερώνεται ἀρχίζει νὰ λειώνει ὅπως λειώ-
νει τὸ χιόνι μὲ τὸν ἥλιο... Τὸ βλέπουμε κάθε μέρα γύρω μας. Οἱ Τσέχοι γυ-
ρεύουν τὴν ἐλευθερία πὺν δὲν ἔχουν καὶ πιστεύουν ὅτι ἔχει ἡ Δύση. Καὶ οἱ
ἄστοι τῆς Δύσεως γυρεύουν τὴ δίκαιη ὀργάνωση πὺν νομίζουν πὺν ἔχει
ἡ πρέπει νὰ ἔχει ἡ Ἀνατολή. Ἡ διαλεκτικὴ αὐτὴ δὲν εἶναι σημερινὸ φαινό-
μενο. Ἀπὸ τὸν Μοντεσκιὲ καὶ τὸν Ρουσσῶ καὶ τὸν Σατωβριάνδο ἡ ἴδια κίνη-
ση τοῦ ἐκκρεμοῦς γίνεται. Μόνο πὺν κάθε φορὰ ὑπάρχουν οἱ ἑξαλλοὶ πὺν
πιστεύουν ἀλόγιστα στὴν ἰδέα τους καὶ οἱ σοβαροὶ πὺν καταλαβαίνουν τὴ
σχετικότητα τῶν ἰδανικῶν τους καὶ προσπαθοῦν νὰ τὰ συμβιβάσουν μὲ τὰ
πράγματα. Τέτοιοι ἦταν ὁ Σατωβριάνδος.

Συμπληρώθηκαν δύο αἰῶνες ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ «Γόητα». Καὶ ἦταν
τὰ χρόνια πὺν πέρασαν ἀρκετὰ γιὰ νὰ ἀκουστοῦν ὅλες οἱ γνώμες, νὰ ἐπιση-
μανθοῦν τὰ κουσούρια του καὶ νὰ ξεσπάσει γύρω του ἡ κακία τῶν ἀνθρώ-
πων ἢ ἡ ἰδεολογικὴ ἰδιοτέλεια τῶν φανατικῶν. Καὶ ὁ Σατωβριάνδος ζεῖ σὰν
πνευματικὸ ὀρόσημο τῆς μεταβάσεως ἀπὸ τὸν 18ο στὸν 19ο αἰῶνα. Ὁ
Henri Guillemin, πὺν τοῦ ἀφιέρωσε τὸ 1964 ἕνα σπουδαῖο βιβλίον, ἀπορρί-
πτει τὶς κακίες τοῦ Alfred de Vigny καὶ τῆς George Sand. Ὁ πρῶτος
ἔγραφε στὸ ἡμερολόγιό του γιὰ τὸν Σατωβριάνδο τὸ 1836 :

«Πολιτικὴ, φιλολογικὴ καὶ θρησκευτικὴ ὑποκρισία. Ψεύτικο ὕφος μεγα-
λοφυΐας. Νὰ τί βρῖσκεται στὸν ἄνθρωπο αὐτὸν πὺν δὲν ἐφεῦρε ποτὲ τίποτα».
Καὶ ἡ δευτέρη ἔλεγε ὕστερα ἀπὸ τὸ διάβασμα τῶν «Μεταθανάτιων Ἀπο-
μνημονευμάτων» πὺν ὁ «Σατωβριάνδος εἶναι μιὰ φύση πὺν δὲν ἔχει τίποτα
τὸ συμπαθητικόν, τίποτα μπορεῖς νὰ πεῖς τὸ ἀνθρώπινο». Ὁ Guillemin
συμφωνεῖ μὲ τὴν κρίση τοῦ Hetzel πὺν ἔγραφε στὸν Jules Janin ὅταν ὁ τε-
λευταῖος τοῦ ἀνακοίνωσε πὺν θὰ χτυπήσει τὸ ἔργο τοῦ Σατωβριάνδου, τὸ
1859: «Θὰ κακομεταχειρισθεῖς λοιπὸν τὸν Σατωβριάνδο; Πρόσεξε. Ἐπεσε σὲ
ἕναν ἀναγνώστη του πὺν ἐδιάβασε μὲ τὸ μολύβι στὸ χέρι τὰ «Μεταθανάτια
Ἀπομνημονεύματα» καὶ ἔβγαλε ἀπὸ τὰ «Ἀπομνημονεύματα» αὐτὰ τὴν ἀξία

ένος τόμου εξαίρετων, έκθαμβωτικῶν σκέψεων. Τὰ «Ἀπομνημονεύματα» εἶναι ἔργοι που νὰ γλύφεις τὰ δάχτυλά σου. Καὶ ὁ ἄνθρωπος που τὰ ἔγραψε εἶναι ὅ,τι θελήσεις νὰ τὸν πείς, μὰ πρὶν ἀπὸ ὅλα εἶναι ἕνας γερός πόντος». (Περὶ φημος ἰαγός», λέει ὁ Hetzel, δηλαδὴ ἄνθρωπος πονηρός, μὰ καὶ γενναῖος καὶ ἀποφασιστικός. Ὁ Balzac λέει ὅτι «δὲν πρέπει καλοὶ λαοὶ σὰν ἐμᾶς νὰ ἀφίσουν τὰ νυχτοπούλια (des chouans, ὄνομα που βγήκε ἀπὸ τοὺς χωρικούς στὴν ἐπανάσταση τῆς Βανδέας) νὰ τοὺς ταλαιπωροῦν». Μὰ, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὁ Guillemin ἀγωνίζεται νὰ βρεῖ τις ἀντιφάσεις, τις ἀνακρίβειες καὶ τις προδοσιές τοῦ Σατωβριάνδου. Γιατὶ ἱστορικός τῶν γαλλικῶν ἐπαναστάσεων ἀπὸ τὸ 1789 μέχρι τὴν Κομμούνα, προσπαθεῖ νὰ ἀποκαλύψει τὴν ἰδιότητα τῶν ἱστορικῶν που γράφουν, ὅπως λέει ὁ Βίκτωρ Οὐγκὼ στὸν «Οὐίλλιαμ Σαΐκσπηρ» του, τὴν «ἱστορία τῶν ἱστοριογράφων» καὶ που ἀποφεύγουν νὰ τονίσουν τὴν ἐκμετάλλευση που κάνουν πάντοτε οἱ ἰσχυροὶ που ἀνεβαίνουν στὶς ἐπαναστάσεις που ἔκανε ὁ λαός, ὁ ὁποῖος βρίσκεται στὸ τέλος σὲ χειρότερη ἀλλοτρίωση ἀπὸ τὴν προεπαναστατική. Μὲ αὐτὲς τις ἰδέες ἦταν φυσικὸ ὁ «εἰκονοκλάστης» Guillemin νὰ διακείται μὲ δυσπιστία στὸν «συντηρητικὸ» Σατωβριάνδο. Καὶ ὁμως ἀπὸ τις γραμμὲς του βγαίνει ἕνας αἰώνιος Σατωβριάνδος, «κατεργάρης, ἀδηφάγος καὶ χαριτωμένος». Πόσο καταλαβαίνεις τὸν Dutourd που λέει ὅτι ὑπάρχουν μερικὰ tabous που κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ τὰ θίξει. Ἔνα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι πὼς ὁ Alfred de Vigny ἦταν χαφίης. Κι' ἕνα ἄλλο ὅτι ὁ Σατωβριάνδος ἦταν κομπιναδόρος. Οὐτὲ τὸ ἕνα οὐτὲ τὸ ἄλλο εἶναι σωστό. Ἄντε ὁμως νὰ κλονίσεις τις πῆστες τῶν ἀνθρώπων. Τέτοια εἶναι καὶ τοῦ Guillemin ἡ μανία νὰ πιστεύει πὼς ὁ λαός ἔκανε τις ἐπαναστάσεις τῆς σύγχρονης ἱστορίας καὶ πὼς οἱ κατεργαριοὶ τις ἐκμεταλλεύθηκαν. Βέβαια ὁ κανόνας εἶναι ὅτι ἄλλοι ὀργανώνουν τις ἐπαναστάσεις, ἄλλοι τις κάνουν, ἄλλοι ἐπωφελοῦνται καὶ ἄλλοι γράφουν ὕστερα τὴν ἱστορία. Μὰ κι' αὐτὸ εἶναι μιὰ ἄλλη ἱστορία, ὅπως θὰ ἔλεγε ὄχι μονάχα ὁ Κίπλιγκ, μὰ καὶ ὁ Σατωβριάνδος. Ἄλλὰ μήπως ἦταν μόνο τῶν ἀντιφρονούντων τὰ βέλη που συγκεντρώνει ὁ γόης; Ὁ καλλίτερος ἱστοριογράφος του, ὁ Κοσμῆτωρ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τῆς Rennes Γεώργιος Κόλλας, δὲν εἰδίσασε νὰ γράψει πὼς ὁ Σατωβριάνδος περιγράφοντας τὴν ἐπανάδο του στὴ θρησκεία «ἔβαλε ὅσες ἀντιφάσεις ἦταν ἀπαραίτητες διὰ νὰ μὴν ξεχάσουμε πὼς ὁ μῦθος δὲν εἶναι ἡ ἱστορία».

Καὶ ὁμως ὕστερα ἀπὸ τοὺς δύο σχεδὸν αἰῶνες τοῦ ξεσχίσματος καὶ τῆς κριτικῆς, ὁ Σατωβριάνδος μένει ὁ μέγας προφήτης τῆς ἁρμονίας. Ἄρμονιας φιλολογικῆς, μὰ καὶ ἁρμονίας κοινωνικῆς καὶ ἁρμονίας πολιτικῆς. Ὁ ἄνθρωπος τῆς μεταβάσεως καὶ τῆς συνθέσεως. Ὁ ἄνθρωπος τῆς ἐποχῆς του, που ἦταν ἡ ἐποχὴ που ἔδωσε τὴ σφραγίδα τῆς στὸν εὐρωπαϊκὸ κόσμον, ὅπως τὸν ξέρουμε ὡς τὰ σῆμερα. Ναι, ὡς τὰ σῆμερα. Γιατὶ κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ ξέρει ἂν ἀπὸ σῆμερα δὲν ἀρχίζει μιὰ νέα περίοδος τῆς εὐρωπαϊκῆς ζωῆς. Καὶ ὅταν λέμε εὐρωπαϊκῆς πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπ' ὄψει μας τὰ σημερινὰ κριτήρια. Δηλαδὴ νὰ ἀναφερόμαστε σ' ὀλόκληρο τὸ εὐρωατλαντικὸ πολιτιστικὸ χῶρο. Ὁ Κάρολος Μάρξ, ὅςους ἐρευνητῆς τῶν φαινομένων τοῦ καιροῦ του, εἶδε

τό παρελθόν με τό δικό του, μεσιανικό, πρίσμα. «Ο κατασκευαστής αυτός ώραιάς φιλολογίας, λείει για τόν Σατωβριάνδο, συνθέτει με τόν πιό άποκρουστικό τρόπο τόν άριστοκρατικό σκεπτικισμό και τόν βολταιριανισμό τοῦ 18ου αιώνα με τόν άριστοκρατικό συναισθηματισμό και τό ρομανισμό τοῦ 19ου. Ἡ ανάμιξη αὐτή δέν μποροῦσε παρά νά άφίσει έποχή στή Γαλλία σχετικα με τό στυλ, μολονότι τό στυλ αὐτό συχνά προδίνεται κάτω άπό τά πυροτεχνήματα σαν ψεύτικο». Τί όμως σημαίνει ό άφορισμός αὐτός άλλο παρά τήν άναγνώριση ότι ό Σατωβριάνδος είδε τή μετάβαση τῆς έποχῆς του και τή σύνθεση τοῦ φιλελευθερισμοῦ τοῦ 19ου αιώνα; Ἄς παραλληλίσουμε τό χαρακτηρισμό αὐτόν τοῦ Μάρξ με τόν άφορισμό τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου, πού βλέποντας άπό άλλη σκοπιά τόν Γόητα, τόν ονομάζει δίκαια «τόν πιό ποιητικό, αλλά και πιό περιαιτολόγο πεζογράφο τῆς Γαλλίας».

Ἐπί Σατωβριάνδος, άριστοκράτης πού είχε άπό τό σπίτι του τήν όσμή τῆς κοινωνίας τῶν Λουδοβίκων, είχε ταυτόχρονα και τίς άνησυχίες τῆς πνευματικῆς κοινωνίας τῶν μεγάλων προδρόμων τοῦ φιλελευθερισμοῦ. «Οί Ἐγκυκλοπαιδιστές και ό Μοντεσκιέ και άπό τήν άλλη μεριά ό Ρουσσώ έζήτησαν άσυναίσθητα τήν άλλαγή, γιατί δέν τοῦς ίκανοποιοῦσαν οι θεσμοί πού τοῦς κυβερνοῦσαν και πού τοῦς έκαναν εύκολη τή ζωή. Ἡ έλευθερία πού δέν έστεροῦντο τοῦς έλειπε. Καί άπό εκεί ξεκίνησε ή μεταβολή. Ἔτσι γίνεται πάντοτε. Ἡ σκέψη τοῦ πραγματικοῦ στοχαστῆ καταλήγει νά σαγηνεύεται άπό τήν «αίσθητική τῶν άντιφάσεων». Γιατί άναζητάει τήν άπάντηση χωρίς σκια στά προβλήματα πού βλέπει. Γι' αὐτό και ό Μοντεσκιέ και ό Ρουσσώ έχουν δυό όψεις στο στοχασμό τους. Τή φιλελεύθερη και τήν αὐταρχική. Δέν είναι καθόλου παράλογο οὔτε κακόβουλο, είναι μονάχα μονόπλευρο, τό ότι ό Λέστερ Κρόκερ, γράφει τελευταία στή *Revue d'histoire litteraire de la France* πώς ό Ρουσσώ έχει ολοκληρωτική νοοτροπία γιατί γι' αὐτόν ή έλευθερία είναι ή έλεύθερη ύποταγή στήν κοινή θέληση και «δέν πρέπει νά έχουμε άλλη θέληση άπό τή γενική θέληση και άλλο έγώ άπό τό συλλογικό έγώ». Τά ίδια δε λείει ό Μοντεσκιέ όταν γράφει ότι έλευθερία δέν είναι νά κάνεις ό,τι θέλεις, μά ό,τι πρέπει;

Ἐπί Σατωβριάνδος περιγράφει πώς είδε, μετά τήν κατάληψη τῆς Βαστίλλης, πώς οι νικητές περιφερόντουσαν με τίς άμαξες, μεθύστακες εύτυχημένοι, πού μπροστά τους οι διαβάτες άποκαλυπτόντουσαν «με τό σεβασμό τοῦ φόβου. Μά ό,τι έπρεπε νά ιδοῦν οι άνθρωποι με τήν πτώση τῆς Βαστίλλης και ό,τι δέν είδε κανείς τότε, ήταν όχι ή βίαιη πράξη τῆς χειραφετήσεως ενός λαοῦ, μά αὐτή ή ίδια ή χειραφέτηση, άποτέλεσμα τῆς βίας». Αὐτή ή χειραφέτηση ήταν τό θεμέλιο τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας τοῦ 19ου αιώνα. Αὐτῆς πού έδημιούργησαν, κατά τόν Γκυγιεμέν, οι «κλέφτες τῆς επανάστασεως». Μά μήπως αὐτή ήταν ή χειραφέτηση και όχι εκείνη πού θέλει αναδρομικά ό Γκυγιεμέν; Γιατί κάθε επανάσταση είναι άρνηση τοῦ χθές. Ἄλλο ζήτημα τί θα γίνει αύριο.

Τό ίδιο δε βλέπουμε στόν καιρό μας; Ἡ κατακραυγή κατά τῆς καταναλωτικῆς κοινωνίας άπειλεί νά σαρώσει τά πάντα. Τά κηρύγματα τοῦ Mar-

cuse δὲν προκαλοῦν ὅπως νομίζεται τὴν κατακραυγή, τὴν περιγράφουν. Εἶναι ἀρνητικά. Δὲν προβλέπουν τὴν αὔριο. Καὶ ὁ κομμουνισμὸς δὲν εἶναι πιὰ αὔριο. Εἶναι σήμερα καὶ πέφτει κι' αὐτὸς μέσα στὸ καλάθι τῶν καβουριῶν ποὺ εἶναι ἡ καταναλωτικὴ κοινωνία. Καλύτερα θὰ ἦταν νὰ λέγαμε ἡ παραγωγικὴ κοινωνία. Τὸ θέμα εἶναι ἂν οἱ ἡγετικὲς τάξεις σήμερα εἶναι τόσο στραβές, ὅσο ἦταν ἐκεῖνες τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰῶνα. Καὶ τότε τὰ παιδιὰ τῶν πλουσιῶν ἦταν οἱ ἐπαναστάτες ὅπως καὶ σήμερα. Μὰ κανεὶς δὲν μιλάει σήμερα γιὰ παν-τεσπάνι. Ἐκτὸς ἀπὸ μερικὸς χαζούς.

Μέσα στὴ λαίλαπα ὁ Σατωβριάνδος ἐπίστεψε στὴ σύνθεση. Γιατὶ ὄχι μόνο σήμερα, μὰ πάντοτε, καὶ ὅταν δὲν εἶναι ξεκαθαρισμένες στὴ σκέψη τοῦ ἀνθρώπου οἱ ἔννοιες, στὴν ψυχὴ του ὑπάρχει ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στὴν ἐλευθερία καὶ στὰ ὄρια τῆς. Πολλὲς φορές δὲ φανερώνεται μὲ τὴ σχηματικὴ αὐτὴ ὄψη ποὺ βλέπουμε σήμερα τὸ πρόβλημα. Μὰ καὶ οἱ ἄλλες μορφές τῆς, τὸ ἴδιο ἐρώτημα κλείνουν. Ἡ μοναξιά εἶναι ἕνα προνόμιο, μὰ καὶ μιὰ ἐκδή- λωση τῆς ἐλευθερίας. Μὰ σιγά-σιγά ἡ μοναξιά γίνεται ἀβίωτη. Καὶ προβάλλεται πρὸς τὰ ἔξω σὰν ἀτομικισμὸς ποὺ ὅμως εἶναι ἄρνηση τῆς ἐλευθερίας. Σὲ ἀντίδραση γυρεύει ὁ ἄνθρωπος νὰ ξαναφτιάξει μιὰ κοινωνικότητα, γιὰ νὰ καταπολεμήσει τὶς ἀκρότητες τοῦ ἀτομικισμοῦ. Σ' αὐτὴν τὴν προσπάθεια στηρίχτηκε χρόνια ἡ ἔλξη τοῦ σοσιαλισμοῦ πρῶτα καὶ τοῦ κομμουνισμοῦ ὕστερα. Μὲ θυσία τῆς ἐλευθερίας. Σήμερα γυρίσαμε στὸ κενό. Ἀπὸ τέτοια προσπάθεια καὶ πεποίθηση στὴν ἀνάγκη τῆς συνθέσεως ἐβγήκε ἡ πίστη τοῦ Σατωβριάνδου στὴν ἐλευθερία καὶ στὴ Μοναρχία. Καὶ τὴ σύνθεση αὐτὴ τὴν ὠνόμαζε Συνταγματικὸ Χάρτη.

Γράφει ὁ Σατωβριάνδος τὸ 1827: «Πολλοὶ θὰ διαπίστωσαν, ἐλπίζω, πίσω ἀπὸ τὴν ἀτέλειωτη ποικιλία τῶν θεμάτων μὲ τὰ ὁποῖα καταπιάστηκα, τὴν πίστη μου στὶς ἀρχές μου: Ἡ θρησκεία, ὁ Βασιλιάς, ὁ Συνταγματικὸς Χάρτης καὶ οἱ τίμιοι ἄνθρωποι, νὰ τὸ Εὐαγγέλιό μου ἀπὸ τὸ ὁποῖο δὲν ἀπομακρύνθηκα ποτέ, μὰ ποὺ ἐσχολίασα μὲ χίλιους τρόπους».

Τὸ σύμπλεγμα τῆς συνέπειας εἶναι συνηθισμένο παρακολούθημα τῆς δη- μόσιας ζωῆς. Ἡ διακήρυξη τῆς ἀσυνέπειας εἶναι χαρακτηριστικὸ τῶν μεγάλων ἀνθρώπων τῆς ἱστορίας ἢ τῶν μεγάλων κυνικῶν. Καὶ οἱ δύο αὐτοὶ χαρακτηρισμοὶ πολὺ σπάνια συμπίπτουν. Οἱ δεῦτεροι δὲ θέλουν νὰ δικαιολογή- σουν τίποτα. Οἱ πρῶτοι αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκη νὰ δικαιολογήσουν τὶς πρά- ξεις τους. Σὲ κάποιον, τὸ λιγώτερο στὸν ἑαυτὸ τους. Εἶναι τόσο καταπλη- κτικὰ ἐπίμονος ὁ σύνδεσμος τῆς συνέπειας μὲ τὴν ἐντιμότητα καὶ ἐκεῖ ἀκόμα ποὺ ἡ ἐντιμότητα ἐπιβάλλει ἀκριβῶς τὴν ἀσυνέπεια. Σ' αὐτὸν τὸ σύνδεσμο στηρίζεται ἡ ὑποταγὴ τῶν ἀνθρώπων στὰ κόμματα, στὸ κοινοβουλευτικὸ πολίτευμα καὶ αὐτὸς ὀδηγεῖ στὴ συναλλαγὴ καὶ στὴν παρακμὴ. Μὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πίεση τὴν ἐξωτερικὴ τῆς κοινῆς βοῆς, εἶναι ἀδυσώπητη καὶ ἡ ἐσω- τερικὴ ἀνάγκη κάθε ἀνθρώπου νὰ εἶναι σύμφωνος μὲ τὴν κοινὴ βοή. Χωρὶς νὰ τὸ καταλαβαίνει ὑποτάσσεται στὴν ἐπίδρασή τῆς. Καὶ γυρεύει νὰ ἐξηγήσει τὴ διαγωγὴ του μὲ μέτρα ἀνάλογα μὲ αὐτὴ. Ἄν ὁ Σατωβριάνδος ἔλεγε πὼς ἦταν πάντοτε συνεπὴς μὲ τὸν ὀραματισμὸ μιᾶς νέας γαλλικῆς κοινωνίας εὐτυ-

χισμένης και πειθαρχημένης θα ήταν στο δίκιο του, μα ίσως δεν θα τον καταλάβαιναν εκείνοι για τους οποίους έγραψε τα παραπάνω λόγια. Έτσι όπως τα έγραψε δεν άπηχούσαν την πραγματικότητα, δεν έδωσαν την πίστη του, γιατί πολλά θα μπορούσαν να ειπωθούν ενάντια στη βεβαίωσή του.

Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος γράφει για την εποχή του Βοναπάρτη και ειδικότερα για τις 100 μέρες που κράτησε ή παλινόρθωσή του, ύστερα από την Έλβα, πώς μέσα σε είκοσιτέσσαρες ώρες ο Βενιαμίν Κονσταν, δηλωμένος έχθρος του Βοναπάρτη, όταν τα βήματά του πλησίαζαν ξανά στο Παρίσι, «αλλάζει τη στάση του και γίνεται... ύπουργός του Βοναπάρτη... Στις παράξενες εκείνες μέρες όλοι σχεδόν άλλαζαν τις πεποιθήσεις τους, χωρίς να νοιώθουν την ανάγκη να δώσουν λόγο για τις αλλαγές τους». Και όμως ο Σατωβριάνδος κατηγορείται για άσυνέπεια, εκείνος που πάντοτε αίσθάνθηκε την ανάγκη να εξηγήσει και να εξηγηθεί...

Όλα αυτά εξηγούνται μονάχα αν ξαναγυρίσουμε στον εποχιακό περίγυρο της ζωής του Γόητα. Η Γαλλική Έπανάσταση ήταν στο βάθος ή αναγνώριση της καρτεσιανής λογικής. Το οικοδόμημα της συνέπειας στη σκέψη και της απλότητας στα συμπεράσματα ήταν ή τελευταία λέξη της πνευματικής και πολιτιστικής αρχιτεκτονικής. Και από τη δεσποτεία του ρυθμού ή ανθρώπου δεν έγλύτωνα με την επανάσταση, μα με τη σύνθεση ή με εκείνο που ένόμιζε σύνθεση. Και πάντοτε ή εύκολότερη διαφυγή ή με εκείνο σχήμα συνθέσεως είναι ή ύποκρισία. Ολόκληρη ή κοινωνική ζωή που άρχισε ύστερα από τις πρώτες έκρήξεις της Γαλλικής Έπαναστάσεως στηριζόταν στην ύποκρισία. Γιατί μονάχα ή Σατωβριάνδος θα κατηγορηθεί για ύποκριτής; Το αντίθετο πρέπει να δεχτούμε. Πώς ή Σατωβριάνδος μέσα στην άτμόσφαιρα της ύποκρισίας που τον έζωνε έκανε προσπάθειες για μια πραγματική σύνθεση.

* * *

Το πρόβλημα είναι μεγάλο. Και ουσιαστικά βρίσκεται στο έρώτημα: Για να φτάσουμε στη σύνθεση, σε κάθε τομέα που έχει σχέση με την ψυχή του ανθρώπου, δηλαδή σε κάθε μορφή πολιτισμού, φτάνει ή λογική ή χρειάζεται και ή αναζήτηση των αντιθέσεων της ζωής και των αντιθέσεων της ψυχής των ανθρώπων; Η λογική ή ή διαλεκτική είναι ή πυξίδα;

Άς δρασκελίσουμε μερικές δεκαετηρίδες και άς συγκρίνουμε τις αναλύσεις του Ντοστογιέφσκυ ιδιαίτερα στους «Δαιμονισμένους» και στους «Άδελφους Καραμαζώφ» με τις γνώμες των «Μεταθανάτιων Άπομνημονευμάτων» για να καταλάβουμε τον Σατωβριάνδο. Και άς μην παρασυρόμαστε από τις κατηγορίες της άσυνέπειας και της ύποκρισίας που επιφανειακά δίκαια πολλές φορές του άποδίνουν.

Άς θυμηθούμε ακόμα τί γράφει σχετικά ή Αντρέ Ζιντ: «Ο Ντοστογιέφσκυ μάς παρουσιάζει ήρωες που δεν φροντίζουν καθόλου να είναι συνεπείς με τους έαυτούς τους και πέφτουν σε όλες τις αντιφάσεις και σε όλες τις άρνήσεις που ή φύση τους τους τις επιτρέπει ή και τις επιβάλλει. Φαίνεται πώς

αὐτὸ ἀκριβῶς ἐνδιαφέρει τὸν Ντοστογιέφσκυ, ἡ ἀσυνέπεια. Ὅχι μόνο δὲν τὴ σκεπάζει, μὰ τὴν τουτίζει καὶ τὴ φωτίζει. Κι' ὅταν δὲν ὀδηγεῖ στὴν ἀναρχία, ὁ Ντοστογιέφσκυ σπρώχνει σ' ἓνα εἶδος βουδδισμού ἢ ἡσυχασμοῦ ποῦ μᾶς πηγαίνουν πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴ Ρώμη καὶ τὶς παπικὲς ἐγκύκλιες, πολὺ μακριὰ ἐπίσης ἀπὸ τὴν κοσμικὴ ἐντιμότητα. Ζεκινώντας ἀπὸ τὸ ἴδιο πρόβλημα ὁ Νίτσε καὶ ὁ Ντοστογιέφσκυ προτείνουν ἀντίθετες λύσεις. Ὁ Νίτσε προτείνει τὴν κατάφαση τοῦ «ἐγώ», τὴν ἐπιβεβαίωση τοῦ ἑαυτοῦ μας, ὁ Ντοστογιέφσκυ προβάλλει τὴν ἐγκαρτέρηση. Ἐκεῖ ποῦ ὁ Νίτσε προαισθάνεται τὸ ἀποκορύφωμα τῆς ἀκμῆς, ὁ Ντοστογιέφσκυ προβλέπει τὴ χρεωκοπία.

Καὶ ἀκόμα ὁ Πῶλ Κλωντέλ: «Ὁ Ντοστογιέφσκυ εἶναι ὁ ἐφευρέτης τοῦ πολυμορφισμοῦ τοῦ χαρακτήρα. Ὁ Μολιέρος καὶ ὁ Ρακίνας καὶ οἱ μεγάλοι κλασσικοὶ ἔχουν ἥρωες μὲ μονοκόμματος χαρακτήρες, ἐνῶ ὁ Ντοστογιέφσκυ κάνει μία ψυχολογικὴ ἀνακάλυψη ποῦ εἶναι ἀντίστοιχη μὲ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ de Vries στὴν περιοχὴ τῆς φυσικῆς ἱστορίας: ἀνακαλύπτει τὴν αὐτόματη μεταμόρφωση (mutation). Ἐνας χαρακτήρας φθάνει ἀπτόμα σὲ μιὰ μεταμόρφωση, δηλαδὴ βρίσκει μέσα του στοιχεῖα ποῦ δὲν ὑπῆρχαν καθόλου πρὶν. Αὐτὸ τὸ ἀπροσδόκητο, τὸ ἄγνωστο τῆς ἀνθρώπινης φύσεως δημιουργεῖ τὸ πιὸ μεγάλο ἐνδιαφέρον στὸ ἔργο τοῦ Ντοστογιέφσκυ».

Ὁ πειρασμὸς εἶναι μεγάλος νὰ προσθέσω κάτι, μιὰ ποῦ φτάσαμε στὸ Ντοστογιέφσκυ, ποῦ ἔχει καταυγάσει τὸ στερέωμα τοῦ πνεύματος ὄχι μόνο μὲ τὴν τραγικὴ του ἐμπειρία μὰ καὶ μὲ τὴν ὀξύτατη εἰλικρινεία του. Αὐτὸς ἔγραψε τὴν καυτὴ καὶ ὀλέθρια διαπίστωση: δὲν ὑπάρχει τίποτα προδοτικώτερο ἀπὸ τὴν ἰντελιγκέντσια. Μήπως αὐτὸ δὲν εἶναι τὸ καταστάλαγμα τῶν ἀντιφάσεων ποῦ περιγράφει στοὺς ἥρωές του; Ὁ,τι ἔχω νὰ προσθέσω εἶναι ἓνα τελευταῖο βιβλίον γιὰ τὰ χρόνια «μαθητείας» τοῦ Ντοστογιέφσκυ τῆς κυρίας Ντομινικ Ἄρμπάν, ποῦ βγῆκε πρόσφατα στὰ γαλλικά.

Ἡ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημά μας δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλη παρὰ μιὰ ἀκόμα σύνθεση. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες πολὺ πρὶν ἀπὸ τοὺς σύγχρονους ἀνθρώπους βρῆκαν καὶ τοὺς δύο τρόπους ἀναλύσεως τῶν φαινομένων τῆς ζωῆς. Καὶ τὸν λογικὸ καὶ τὸν διαλεκτικὸ. Καὶ οἱ δύο εἶναι χρήσιμοι γιὰ τὴ σύνθεση ποῦ χρειάζεται κάθε στιγμή. Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἀναφερθῶ σὲ ὅ,τι ἔχω σχετικὰ γράψει στὴν «Κοινωνιολογία» μου καὶ στὸ «Κοινωνικὸ Δίκαιο» γιὰ τὴ μεσότητα σὰν ἀπαραίτητο στοιχεῖο τοῦ «θεμελιώδους» κοινωνικοῦ φαινομένου, καὶ γιὰ τὸν ἀκαταμάχητο ρόλο τοῦ ἀπροσδόκητου στὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ζωὴ. Ὅσοι ἔχουν στοιχειώδη ἐμπειρία καὶ σοβαρότητα ξέρουν πῶς τὰ δύο ἀδυσώπητα αὐτὰ στοιχεῖα τῆς ἐξελίξεως εἶναι κυριαρχικά καὶ οὔτε λένε, οὔτε πιστεύουν στὶς αἰωνιότητες τῶν μεταβατικῶν φαινομένων ποῦ κάθε φορὰ διεκδικοῦν τὴν παντοδυναμία καὶ ξεχνοῦν τὸν Σολωμό, ποῦ βέβαια πολὺ τοὺς πάει.

*«Στὴν πόρτα τὴν ὀλόχουση τῆς παντοδυναμίας
πνεύματα μύρια παλαιά, πνεύματα μύρια νέα
Σὲ καρτεροῦν γιὰ νὰ σοῦ ποῦν πὼς ἄρρησες γιὰ νᾶρθεις»*

Και ἔχει δίκη ο Λεὼν Ντωντέ πού παραλληλίζει τὸ Ντοστογιέφσκυ μὲ τὸν Αἰσχύλο καὶ τὸν Σαίκοπηρ λέγοντας πὼς ὕστερα ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι ἐκεῖνος πού κατέβηκε βαθύτερα καὶ σκληρότερα στὴν ἄβυσσο τῶν καρδιῶν καὶ τῶν σωμάτων τῶν ἀνθρώπων.

Ἡ ἀναφορὰ στὸν Ντοστογιέφσκυ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ξεκαθαρίσουμε καὶ τὴ διαγωγὴ τοῦ Σατωβριάνδου καὶ τὴ στάση μας ἀπέναντι στὴν ἐρμηνεία τῆς πορείας του ἀνάμεσα στὴν πολύμορφη μὰ ἀλληλοεπηρεασμένη στὶς διαφορὲς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς του.

* * *

Ἄστω ὅτι ὁ Σατωβριάνδος ἦταν ὁ πολίτης τοῦ ἐλεύθερου κόσμου πού προσπαθοῦσε νὰ διαμορφωθεῖ στὰ τέλη τοῦ δέκατου ὄγδου αἰῶνα. Τὸ ἀνὴρ πρᾶγματι διαμορφώθηκε ὁ κόσμος αὐτὸς εἶναι ἄλλο ζήτημα. Ὅλες οἱ ἀπόψεις μποροῦν νὰ ὑποστηριχθοῦν. Ἐνα πρᾶγμα ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθεῖ: Τὸ ὅτι ἐκυριάρχησε σ' ὅλη τὴ διαδρομὴ τῆς σχετικῆς διαμορφωτικῆς διαδικασίας ἓνα σύνθημα ἐν ὀνόματι τοῦ ὁποίου ὑποστηρίχθηκαν οἱ πιὸ ἀντιφατικὲς λύσεις, ἓνας μῦθος ἀπορροφητικὸς κάθε ἰδέας, ὁ μῦθος τῆς ἐλευθερίας. Οἱ μῦθοι δὲν ἔχουν συνήθως διάρκεια καὶ πρέπει νὰ ἀνανεώνονται γιὰ νὰ κυβερνοῦν. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ὁ μῦθος τῆς ἐλευθερίας. Καὶ τοῦτο γιὰτὶ ὅταν ἐλανσαρίστηκε, ὁ πολιτισμένος κόσμος πέραγε μίαν περίοδο μεταβατικὴ πού ἐπίτρεπε ποικίλες οὐσιαστικὲς διαμορφώσεις τοῦ μῦθου.

Βέβαια ὅλες οἱ περίοδοι εἶναι μεταβατικὲς. Ὁ πρῶν Βέλγος Πρωθυπουργὸς Τεὸ Λεφέβρ τὸ ἀνήθηκε λέγοντας πὼς ἀφοῦ εἶναι γενικὸς ὁ κανόνας, δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ τὸν τονίζουμε. Ἐβγαλε τὸν ἀφορισμὸ αὐτὸν ἀπαντώντας σὲ λόγο μου στὶς Βρυξέλλες τὸν περασμένο Ἰούλιο στὴ συνεδρίαση τῆς Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Εὐρωπαϊκῆς Κινήσεως. Πὼς μπορεῖ ὅμως νὰ ἀρνηθεῖ κανεὶς πὼς ὑπάρχουν πολλῶν λογιῶν μεταβατικότητες; Καὶ πὼς ἡ ἐξέλιξη πού περιέχεται στὸ γίνεσθαι κάθε ἐποχῆς δὲν ἔχει πάντοτε τὸ χαρακτήρα τῆς βαθύτερης τομῆς πού ἄρχισε νὰ σκάει στὸ φλοιὸ τῆς κοινωνίας γιὰ νὰ προχωρήσει βαθύτερα σιγά-σιγά καὶ «ἀνεπαισθήτως» — μᾶλλον ἔτσι ἔγινε καὶ ὄχι τὸ ἀντίθετο — ἀπὸ τὶς παραμονὲς τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως. Ἴσως κάποια τέτοια τομὴ ἀρχίζει καὶ σήμερα, μόνο πού δὲ βρῆκε ἀκόμα τὸ μῦθο της. Καὶ ἀκριβῶς αὐτὸ ἔσημείωσα στὶς Βρυξέλλες κρίνοντας ἓνα σχέδιο διακηρύξεως πού μᾶς εἶχε εἰσηγηθεῖ ὁ Πρόεδρος τῆς Κινήσεως κ. Χαλσταίν. Εὕρισκα τὰ θεμέλια τῆς διακηρύξεως ξεπερασμένα γιὰτὶ ταυτιζόντουσαν μὲ τὰ οικονομικὰ βάρη τῆς Εὐρωπαϊκῆς συνεργασίας. Στὶς στιγμὲς πού σηκώνονται ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ἔννοια τῆς καταναλωτικῆς κοινωνίας εἶναι ξεπερασμένη ἡ θεμελίωση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ μῦθου στὰ οικονομικὰ συμφέροντα, πού δὲν εἶναι ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ καὶ τόσο εὐκόλο νὰ συμβιβασθοῦν... Ἄλλος μῦθος, μῦθος εὐρωπαϊκὸς χρειάζεται. Μὰ ὁ κ. Λεφέβρ ἀνήκει στοὺς πλούσιους λαοὺς μὲ τὶς καλοσυνηθισμένους κοινωνίες. Καὶ αὐτοὺς τοὺς λαοὺς κινδυνεύει νὰ πληρώσει ἀκριβὰ καὶ ἡ εὐρωπαϊκὴ ἰδέα καὶ ὁ κόσμος. Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ φτάσουμε στὴν ἄκρη, πού ἴσως θὰ δεχότανε ὁ Σατωβριάνδος, λέγοντας πὼς κάθε 2160

χρόνια που ολοκληρώνεται ή μετατόπιση του ήλιακού συστήματος, ή μάλλον της σχέσεώς του με τη γη σε καινούργιο σήμα του ζωδιακού, αλλάζει ή μορφή του κόσμου. Και συμπίπτει στα χρόνια μας ή μετάβαση από τους «Ίχθεις» στον «Κριό». Οί Ιχθείς έσήμαιναν, λένε οί «άρμόδιοι» της άστρολογίας, την επικράτηση του Χριστιανισμού. Τί θα σημάνει για τόν πολιτισμό μας ό Κριός; Τί έτοιμάζεται; Ή δεύτερη σύνοδος του Βατικανού και ή Ουψάλα μπορούν να δώσουν καμιά ένδειξη, όπως έδωσαν οί Έγκυκλοπαιδιστές και ό Μοντεσκιέ για τόν αιώνα της έλευθερίας και πολύ πριν ή Κοσμοκρατορία της Ρώμης για την παγκόσμια θρησκεία, αν έδωσαν κι' όλα αυτά καμιά ένδειξη;

* * *

Αυτός ό χαρακτήρας του Σατωβριάνδου, ή ιδιότητά του σαν πολίτη του καινούργιου έλεύθερου κόσμου που προσπαθούσε να γεννήσει ή έποχή του, είναι ή βασική αίτια της μεγάλης, της φοβερής παρεξηγήσεως της πολιτικής του γραμμής.

Οί άνθρωποι πιστεύουν ότι είναι συνηθισμένοι στην τάξη. Μά την τάξη την έννοούν σαν άκνητισμό. Ό άκνητισμός όμως είναι αντίθετος με τη φύση του ανθρώπου και με την ουσία της ζωής. Γι' αυτό ή τάξη δέν μπόρεσε ποτέ όπως είπαμε να είναι μόνιμη. Αυτή είναι ή δραματική διαλεκτική της κοινωνικής εξέλιξεως. Δέν είναι έξω από τόν άνθρωπο, μέσα από τις δικές του αντιφάσεις βγαίνουν οί ανατροπές. Γι' αυτό πολλές φορές δέν είναι οί ιδέες ανατρεπτιές, μά ή πραγματικότητα χωρίς ιδέες. Και έπειδή δέν είναι μιορετό να βάλουμε την πραγματικότητα στα μυθικά μας πλαίσια, πρέπει να την βλέπουμε και να προσαρμοζόμαστε σ' αυτήν, προσπαθώντας μόνο όσοι βλέπουν τη δυνατότητα έπιλογής για την εξέλιξή της να έπηρεάζουν τις προϋποθέσεις της εξέλιξεως σύμφωνα με την πίστη που έχει ό καθένας για μιá καλύτερη αύριο. Και σύμφωνα με τὰ σκιρτήματα της φαντασίας τους που είναι όπως είπώθηκε σωστά «ένας θερισμός που γίνεται πριν από τη σπορά». Στο ρόλο αυτόν είναι καλεσμένοι οί μεγάλοι άνθρωποι. Οί μικροί, και είναι οί πολλοί, είναι αυτοί που γράφουν συνήθως την ιστορία, δέν δέχονται την άποστολή αυτή των μεγάλων. Τους θέλουν όλους στα μέτρα τους και τους κρίνουν με τὰ μέτρα τους και ιδιαίτερα με την ψυχολογία τους, με τόν άκνητισμό τους. Και άκριβώς αυτός ό έσωτερικός καύμος του άκνητισμού οδηγεί στις άπότομες άλλαγές. Οί μεγαλύτερες ανατροπές γίνονται συνήθως με την έπιθυμία των πολλών, των πάρα πολλών, να αντικαταστήσουν ένα άκνητισμό με έναν άλλο. Και αυτό τó λένε συνέπεια. Είναι πράγματι συνέπεια στις μανίες, μά άσυνέπεια στις ιδέες. Και ιδιαίτερα άσυνέπεια στην έκτίμηση της πραγματικότητας. Και είναι άσυνεπείς αλλά μένουν πιστοί στις ιδέες τους, έφόσον χρόνο τις πιστεύουν μά παρακολουθούν την πραγματικότητα. Είναι εύκολο να βρεί κανείς άπειρα παραδείγματα αυτών των διαπιστώσεων γυρίζοντας τη μνήμη του και τὰ μάτια του στους καιρούς μας. Και να καταλάβει έτσι γιατί γυρνάμε τις περισσότερες φορές στα περασμένα

ἐν ὀνόματι τῆς «ἀλλαγῆς». Γιατί περὶ «ἀλλαγῆς» δὲν πρόκειται, πρόκειται γιὰ τὴν ἀντικατάσταση τῆς μιᾶς τάξεως ἀπὸ μιᾶν ἄλλη, πού νομίζουμε τὴν ὥρα ἐκείνη πὼς ἱκανοποιεῖ περισσότερο τὴ λατρεία μας στὸν ἀκίνητισμό. Τὸ εἶπαν διάφοροι λαοὶ ὅταν ἦταν σὲ χαμηλότερο στάδιο ἐξελίξεως. Plus ça change, plus c'est la même chose. Καὶ ἔγραφε ὁ Λαμπεντούζα στὸ Γατόπαρδο: «Ὅλες αὐτὲς οἱ ἀλλαγές γίνονται γιὰ νὰ μὴν ἀλλάξει τίποτα!» Θυμᾶμαι πὼς εἶπα κάποτε στὴ Βουλὴ σ' ἕναν λαοπρόβλητο ὕστερα ἡγήτη, πὼς μοῦ θυμίζει τὴ λίμνη τοῦ Λαμαρτίνου. «Oh! temps suspende ton vol!» καὶ μοῦ ἀπάντησε ἀστειευόμενος πὼς δὲν γνωρίζει τὸν Λαμαρτίνο. Τοῦ ἀπάντησα γελώντας καὶ ὄχι ἀστειευόμενος ὅτι μοιάζουν πολὺ μεταξύ τους μὰ ὁ Λαμαρτίνος ἔμεινε στὴν ἱστορία σὰν ποιητῆς, ἐνῶ ἄλλοι... δὲν εἶναι κὰν ποιητές...

Καὶ ὅμως καὶ ὁ Λαμαρτίνος ἦταν καὶ πολιτικός. Μὰ ὁ πολιτικός ἀντίσκοπτε τὸ σκίρτημα τοῦ ποιητῆ καὶ ἀκολούθησε τὸ ρεῦμα. Ἔμεινε ἔτσι «πιστός». Εἶχε τὸ σύμπλεγμα τῆς ἀγέλης. Ὁ Σατωβριάνδος δὲν εἶχε παρὰ τὸ σύμπλεγμα τῆς ἀξίας του. Γιατί καὶ ἡ ἀξία του γίνεται σύμπλεγμα πού ὀδηγεῖ σὲ λογιῶν λογιῶν γκάφες. Σ' αὐτὸ τὸ σύμπλεγμα ὀφείλεται ἡ ἀσκοπη μεγαλαυχία του καὶ οἱ πλαστογραφίες πού γιὰ χάρη της κάνει τὴν ἱστορία. Αὐτὲς ὅμως οἱ σκιές δὲν ἀλλόζουν τὸν φωτεινὸ δρόμο τοῦ ἀνθρώπου.

Ὅπως δὲν τὸν ἀλλάζουν τὰ ξεσπάσματα καὶ τὸ ριζιμο τῆς σημασίας πότε στὸ ἕνα καὶ πότε στὸ ἄλλο. Αὐτὴ εἶναι ἡ ψυχολογία τῶν σύνθετων ἀνθρώπων. Καὶ σ' αὐτὸ πλεονεκτοῦν ἀπὸ τοὺς μονοκόμματος. Δὲ βλέπουμε κάθε μέρα τοὺς ἀνθρώπους πού χάνουν τὴ θέση πού εἶχαν, νὰ πλῆττουν γιὰτὶ δὲν ἔχουν διέξοδο; Ὁ Σατωβριάνδος εἶναι πολυδιάστατος. Τὸ 1826 στὸν πρόλογο τῶν «Ἔργων» του φωνάζει: «Γαλλία, ἔνδοξη καὶ ὠραία Πατρίδα, ἀν θέλω λίγη δόξα γιὰ τὸν ἑαυτὸ μου εἶναι γιὰ νὰ μεγαλώσω τὴ δόξα σου». Τὸ πείσμα καὶ τὸ παράπονο ντύνεται τὸ μανδύα τῆς μεγαλοψυχίας πού συνδέεται μὲ τὴν ἀκλόνητη πίστη τοῦ Σατωβριάνδου στὶς ἰδέες του. Κάτω ἀπὸ τὸν μανδύα αὐτὸ φαίνεται ἡ αὐτοπεποίθηση καὶ ὁ αὐτοθαυμασμός. Καὶ στὴν ἤττα ὁ κόσμος πρέπει νὰ κινεῖται γύρω του. Τὸ 1822 σὲ στιγμὲς δόξας, πού ὅμως δὲν βρῖσκει ἀρκετὴ, ἀπαντᾷ στὴν αἰχμὴ τοῦ Λουδοβίκου τοῦ 18ου πού ἔλεγε γι' αὐτὸν τὸ 1815: «προσέξτε μὴν ἀνακατώσετε στὶς δουλειὲς τοῦ Κράτους ἕναν ποιητῆ. Θὰ τὶς χάσει ὅλες. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ δὲν εἶναι γιὰ τίποτα». Εἶναι ἀλήθεια πὼς ὁ Βασιλιάς τὰ εἶπε αὐτὰ ὅταν ἄκουσε τὴν ἐπαύριο τῆς παλινορθώσεως, μέσα στὴ γενικὴ εὐφορία, τὸν Σατωβριάνδο νὰ τοῦ λέει: «Ἀφοῦ ἡ Μεγαλειότητά σας μοῦ συγχωρεῖ τὴν ἀφοσίωσή μου σ' αὐτὴν, ἄς μοῦ ἐπιτρέψει νὰ τῆς πῶ, ὅτι πιστεύω πὼς ἡ μοναρχία ἐξώφλησε». Ὁ Βασιλιάς τοῦ ἀπάντησε: «Συμφωνῶ μὲ τὴ γνώμη σας». Ἀλλά... Τότε ὁ Σατωβριάνδος πιστὸς στὶς ἰδέες του θὰ γράψει τὴ «Μοναρχία κατὰ τὸ Σύνταγμα». Φυσικὰ οἱ κρατοῦντες, νικητὲς ἢ ἠττημένοι, γιὰτὶ ὑπάρχουν καὶ ἠττημένοι «κρατοῦντες» πού εἶναι δεμένοι στὸ ἦνι τῆς μοίρας τους, πιστεύουν πὼς εἶναι αἰώνιοι... Σήμερα ὅμως ὁ Λουδοβίκος ὁ 18ος, πού τιμώρησε τότε τὸν Σατωβριάνδο, εἶναι γνωστὸς μόνο σὰν «ὁ χοντρὸς πού δὲν θέλησε νὰ εἶναι βασιλιάς», ἐνῶ ὁ Σατωβριάνδος ζεῖ καὶ βασιλεύει.

Τὸ 1822 λοιπὸν ὁ Σατωβριάνδος ἀπάντησε στὴν πρόκληση τοῦ Λουδοβίκου πού, ἐν τῷ μεταξύ εἶχε ξεχάσει τὸν ἀφορισμὸ του. Καὶ γράφει ἀπὸ τὴ Βερόνα, ὅπου ἀντιπροσώπευε τὴ Γαλλία στὴ Διάσκεψη πού συγκάλεσε ὁ Μέτερνιχ γιὰ νὰ ἀνακόψει τὴν πρόοδο τῶν φιλελευθέρων ἰδεῶν καὶ πού κατάρτηξε στὴ γαλλικὴ ἐπέμβαση στὴν Ἰσπανία. Θὰ ἰδοῦμε παρακάτω τὴν ἐξήγηση τοῦ ρόλου τοῦ Σατωβριάνδου σ' αὐτὴν. Γράφει λοιπὸν:

«Φουσκωμένοι ἀμπασαντόροι πὸν ἡ εὔνοια χαϊδεύει

καὶ μινίστροι, τάχα νὰξίζετε ὅσο

οἱ σύντροφοι οἱ ἄσημοι τῆς ζωῆς μου νεότης

καὶ οἱ γλυκεῖές μου οἱ χαρές;

Πολιτικοί, πολέμαρχοι πὸν θέλετε νὰ ζητε στοὺς ἐπερχόμενους

Στέργω στὴν ἐλπίδα σας. Ὅμως μποροῦν καὶ ἄλλοι, χωρὶς νὰ σᾶς μιμηθοῦν,
νὰ φτάσουν στὴν ἀθανασία!»

Καὶ πολὺ ἀργότερα, τὸ 1836 θὰ γράφει:

«Δὲν πάει νὰ ἐπαναλαβαίνεις κατὰ κόρο πὼς ὅλα τὰ μεγάλα πολιτικὰ καὶ στρατιωτικὰ ταλέντα τῆς Ἑλλάδας, τῆς Ἀρχαίας Ἰταλίας, τῆς νεώτερης Ἰταλίας, τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Ἀγγλίας ἦταν ταυτόχρονα καὶ μεγάλα λογοτεχνικὰ ταλέντα; Δὲν θὰ κατορθώσεις νὰ πείσεις γιὰ τὴν ἀποδειγμένη αὐτὴ ἀλήθεια τὸ μέτριο καὶ μοχθηρὸ τμῆμα τῆς κοινωνίας μας. Αὐτὴ ἡ βάρβαρη προκατάληψη πού χωρίζει τὶς ἀξίες ὑπάρχει μόνο στὴ Γαλλία, ὅπου ἡ ἀλαζονεία εἶναι ἀνήσυχη, ὅπου καθένας πιστεύει ὅτι χάνει ὅ,τι κατέχει ὁ διπλάνος του, ὅπου, τέλος, ἐξεχώρισαν τὶς ἱκανότητες τοῦ πνεύματος σὰν νὰ ἦταν κοινωνικὲς τάξεις. Εἶχαμε τὶς τρεῖς πνευματικὲς μας τάξεις, τὴν πολιτικὴ ἰδιοφυΐα, τὴ στρατιωτικὴ ἰδιοφυΐα καὶ τὴ λογοτεχνικὴ ἰδιοφυΐα, ὅπως εἶχαμε τὶς τρεῖς πολιτικὲς τάξεις, τὸν κληρὸ, τὴν ἀριστοκρατία καὶ τὴν τρίτη τάξη (τὸ Tiers État). Μὰ στὸ Σύνταγμα τῶν τριῶν πνευματικῶν τάξεων ἐκυριάρχησε ἡ ἀρχὴ πὼς δὲνμποροῦσαν νὰ βρεθοῦν μαζί στὴν ἴδια Βουλὴ, δηλαδὴ στὸ ἴδιο κεφάλι. Ἡ δημόσια (δηλαδὴ ἄς ποῦμε «ἀντιπροσωπευτικώτερη») στὰ πλαίσια τῆς ἐποχῆς), Κυβέρνηση πού ἔχουμε τώρα, θὰ ἐξαφανίσει σιγὰ-σιγὰ αὐτὲς τὶς εἴνοιες πού εἶναι ἀξίες μόνο γιὰ Βέλγους (κατὰ τὴ γερμανικὴ ὑβριστικὴ ἔκφραση γιὰ τοὺς Γαλάτες πού χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Βολταῖρος). Ἦταν πολὺ ἀπλὸ σὲ μιὰ στρατιωτικὴ Μοναρχία πού δὲν εἶχε ἀνάγκη οὔτε ἀπὸ πολιτικὲς σπουδές, οὔτε ἀπὸ τὴν εὐγλωττία τοῦ βήματος, τὰ γράμματα νὰ φαίνονται σὰν διασκεδάσεις τοῦ γραφείου καὶ ἀπασχολήσεις τοῦ σχολείου. Εἶναι ἀνάγκη σήμερὰ νὰ ἀναγνωρισθεῖ πὼς ὁ Ὑπάτος Κικέρων δὲν ἦταν μονάχα ἕνας μεγάλος ρήτορας μὰ καὶ ἕνας μεγάλος συγγραφέας, ὅπως καὶ ὁ Καίσαρας ἦταν καὶ μεγάλος ἱστορικός καὶ μεγάλος ποιητής».

* * *

Τὸ νὰ αἰσθάνεσαι, ἢ καὶ τὸ νὰ εἶσαι ἔστω κι' ἂν δὲν τὸ αἰσθάνεσαι, πολίτης τοῦ καινούργιου ἐλεύθερου κόσμου, μόνο ταλαιπωρίες καὶ πίκρες μπορεῖ νὰ σοῦ παρασκευάσει. Πάντοτε καὶ σὲ ὅλες τὶς ἐποχές. Γιατὶ πάντοτε καὶ

σέ όλες τίς έποχές δημιουργίεται ή έγκυμονιέται ένας καινούργιος έλεύθερος κόσμος. Πού γεννιέται κάποτε ζωντανός ή νεκρός. "Η πού άργοπεθαίνει σέ βρεφική ή περασμένη ήλικία για νά δώσει τή θέση του σέ νέες έγκυμοσύνες. Καί τά δυο μεγάλα πνεύματα τών άρχών του 19ου αιώνα, ό Σατωβριάνδος και ό 'Αλέξης ντέ Τοκβίλ, πολίτες και οί δυο του καινούργιου έλεύθερου κόσμου, έγνώρισαν τίς πικρίες αυτές. Καί οί δυο αυτοί μεγάλοι πρόδρομοι του εύρωπαϊκού φιλελευθερισμού έζησαν πριν από τήν έποχή τους. Γι' αυτό ή επίδρασή του στους συγχρόνους τους καιρούς ήταν μικρή. Καί γι' αυτό θέλοντας νά είναι πραγματιστές, νά συνθέσουν στήν πράξη τά ιδανικά τους κατηγορήθηκαν για άνακολουθίες. Κανένas δέ θυμάται τους άγώνες του Σατωβριάνδου για τήν έλευθερία και για τό Σύνταγμα. Καί όλοι θυμοϋνται πώς έσυνηκολόγησε και μέ τήν Αύτοκρατορία του Ναπολέοντα και μέ τή Μοναρχία τών Βουρβώνων. "Ενας από τους καλύτερους άναλυτές του, ό Λ. Μαρτέν - Σοφφιέ, δέ διστάζει νά τονίσει τίς «άπίστευτες αντίθέσεις ανάμεσα στις πράξεις και στα γραφίματα του», άφίνοντας νά ένοηθεί πώς ό χαρακτήρας του Σατωβριάνδου δέν ήταν στο ύψος τής ιδιοσυγκρασίας του, πώς δηλαδή «ό χαρακτήρας του ήταν στο ύψος του μόνο όταν ήταν μόνος μέ τόν έαυτό του» και πώς ή έπαφή του μέ τους άλλους «άλλοτριώνε τήν έλευθερία του και τήν ίδια τή συνείδησή του». Μήπως όμως παίζουμε μέ τίς λέξεις; Μήπως οί αντιφάσεις αυτές, πού είναι πολλές φορές δυσεξήγητες, δέν είναι παρά ή συνείδηση τής άποστολής του σαν ένεργου κύτταρου τής ζωής τής χώρας του, πού συνθέτει τά ιδανικά του μέ τήν πραγματικότητα; Μήπως «οί άλλοι», πού αναφέρει ό Μαρτέν - Σοφφιέ, είναι ή πραγματικότητα πού έβλεπε πιο καλά από μάς ό Γόης; 'Ο Σατωβριάνδος έλεγε ότι «ή άπειλή του ισχυρότερου τόν κάνει νά μεταθέτει τόν έαυτό του στήν πλευρά του άσθενέστερου», φράση φοβερή πού σου θυμίζει τόν άφορισμό τής Simone Weil, «Πρέπει νά είσαι πάντοτε έτοιμος νά αλλάξεις όχησιν σαν τή δικαιοσύνη, τή μεγάλη αυτή φυγάδα του στρατοπέδου τών νικητών». Μά οί άνθρωποι πού σκέφτονται έτσι έχουν τίς δικές τους κεραίες πού τους οδηγούν στή σύνθεση, πού βγαίνοντας από τή σημερινή πραγματικότητα προβλέπουν και, κάτι παραπάνω, θέλουν νά οργανώσουν τήν πραγματικότητα τής αύριο. Οί σκέψεις του Σατωβριάνδου, σπαρμένες χίλιες φορές στα γραφτά του, είναι πάντοτε οί ίδιες, κατατείνουν στή σύνθεση μέ τήν εξέλιξη. «Πορευόμαστε σέ μια γενική επανάσταση. "Αν ή μεταβολή πού γίνεται άκολουθήσει τήν κλίση της και δέν βρεί εμπόδια, αν ή λαϊκή πίεση έξακολουθήσει τήν προοδευτική της ανάπτυξη, αν ή μόρφωση τών μεσαίων τάξεων δέν διακοπεί, τά έθνη θά έξομοιωθούν στο επίπεδο τής ίδιας ισότητας. "Αν ή μεταβολή σταματήσει, τά έθνη θά έξομοιωθούν σέ επίπεδο ενός όμοιου δεσποτισμού. 'Ο δεσποτισμός αυτός θά κρατήσει λίγο έξ αίτίας τής προόδου του διαφωτισμού, αλλά θά είναι σκληρός και θά τόν διαδεχθεί μια μακρά περίοδος κοινωνικής διαλύσεως».

Λίγα είναι τά πνεύματα τών άρχών του 19ου αιώνα πού είδαν τήν εξέλιξη, άλλο μέ συντηρητικές προϋποθέσεις, άλλο μέ επαναστατικές. Μά είναι χαρακτηριστικό ότι πρώτοι οί συντηρητικοί, δηλαδή οί άνθρωποι τής παρα-

δόσεως, είδαν την ανάγκη τής συνεχίσεως τής εξέλιξεως. Καί, σίγουρα, αν ή ανάγκη αυτή γινότανε κοινό κτήμα δέν θά έρχότανε ύστερα τò ξέσπασμα τής ανατροπής. Μήπως τò ίδιο δέ γίνεται πάντοτε; Μήπως τò κύριο προσόν πού λείπει κατά κανόνα στους κατέχοντες, μεγάλους ή μικρούς, δέν είναι ή φρόνηση; "Αν τὰ κηρύγματα του Μάλθου, του Ρικάρντο και πριν ακόμα του "Ανταμ Σμίθ, ή ύστερα του Σατωβριάνδου, του Λακορνταιρ και του Τοκβιλ έκαναν τις κοινωνίες τής έποχής τους να σκεφτούν, δέν θά έπήγαιναν τόσο μακριά ο Προυτών και ο Μάρξ και ο Κροπότκιν και δέ θά θαυματουργούσε ή χαλύβδινη θέληση του Λένιν. Άλλά πολύ σπάνια οι άνθρωποι πού κυβερνούν καταλαβαίνουν την έποχή τους. Δέν μπορούν να ξεχωρίσουν την έννοια τής έξουσίας από την έννοια τής κυβερνήσεως. Ούτε και την ανάγκη να είναι ή πρώτη στην ύπηρεσία τής δεύτερης. Και να είναι ή δεύτερη στην ύπηρεσία του μέλλοντος τής χώρας πού κυβερνούν.

Ο Σατωβριάνδος είναι ο χαρακτηριστικός τύπος του συντηρητικού πού βλέπει προς τὰ εμπρός και γυρεύει να βρει τή διέξοδο για τò μέλλον. Όσο περνούν τὰ χρόνια, όσο μεστώνει ή σημασία των νέων καιρών — και υπάρχουν πάντοτε νέοι καιροί — τόσο πιστεύει περισσότερο στη σύνθεσή του. Ποτέ βέβαια δέ φτάνει στην ολοκλήρωση. Άλλά ποιός στοχαστής, ποιός έρευνητής του κοινωνικού γίγνεσθαι έφτασε ποτέ ή μπορεί να φτάσει στην ολοκλήρωση τής όπτασίας τής συνθέσεως, χωρίς να κατανήσει δημαγωγός; Και δημαγωγός ο Σατωβριάνδος δέν ήτανε. Στις 30 Ιουλίου 1830 ο «Γόης» σηκώνεται στα χέρια και περιφέρεται στους δρόμους από τή νεολαία του Παρισιοϋ με τις φωνές «ζήτω ο αγωνιστής τής έλευθερίας, ζήτω ο Συνταγματικός Χάρτης». Μπορούσε να καταλάβει την έξουσία πού ήταν στην ουσία άδεια. Έν τούτοις, άπαντὰ στους νέους: «Ναί, φίλοι μου, αλλά και ζήτω ο βασιλιάς». Μπορούσε πάλι να τρέξει στο Σαιν Κλοϋ και να εκβιάσει τον Κάρολο τò Δεκατο να του άναθέσει την έξουσία και να σώσει έτσι τò θρόνο του. Ούτε τò ένα έκαμε ούτε τò άλλο.

Μέσα του ή βασιλεία ήταν ή παράδοση. Μά την παράδοση αυτή την έσύνθετε με την ανάγκη των καιρών, την αγάπη του προς την έλευθερία. Αυτές ήταν οι δυο «πίστεις» του. Και οι άλλες πτυχές τής δράσεώς του με αυτές μόνο εξηγούνται.

* * *

Τί θα πεί όμως πίστη για τον Σατωβριάνδο; Τί θα πεί πίστη για έναν άνθρωπο τής νεώτερης κοινωνίας πού στοχάζεται τα προβλήματά της; "Ας μη μποϋμε στις λεπτομέρειες. Έχω άλλοϋ ξετάσει, με την πρέπουσα προσοχή, τò θέμα. Η πίστη είναι για τον Σατωβριάνδο ή σύνθεση τής παραδόσεως και τής εξέλιξεως γινωμένη στη χοάνη τής άμφιβολίας πού άφηκε για κληρονομιά, μά και για οδηγò στη σύγχρονη σκέψη, τò ελληνικό πνεϋμα. Βέβαια αιώνες όλόκληρους αυτή ή άμφιβολία ήταν ο έχθρός. Γιατί ή θρησκευτική πίστη δέν είχε κατορθώσει να στερεωθεί στην έρευνα και στη συζήτηση, να περάσει δηλαδή από τή διαλεκτική τής άμφιβολίας. Και όσοι επιχείρησαν

νά τή βάλουν στή βάσανο τῆς διαλεκτικῆς αὐτῆς ἀνατρέχοντας πρὶν ὥρας στὸν Πλάτωνα, ὅπως ὁ Ὠριγένης, ἐβγῆκαν ἔξω ἀπ' τὸ κοπάδι. Ἦρθαν ὁμως ὕστερα οἱ Αὐγουστῖνοι καὶ οἱ Θωμαῆδες καὶ ὕστερα ὁ Γεμιστὸς καὶ ὁ Βησσαρίων καὶ ἡ νοοτροπία ἄλλαξε. Ἡ μαχητικὴ φάση, ἡ μάχη κατὰ τοῦ παρελθόντος, εἶχε λήξει καὶ ἡ μάχη κατὰ τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος δὲν ἦταν εὐκόλη μὲ τὰ ἴδια μέσα. Ὁ φανατισμὸς καὶ ἡ τυφλὴ πίστη εἶναι ὄπλα ἀποτελεσματικά γιὰ νὰ πολεμήσεις τὸ παρελθόν. Γιατί ἔχουν τὴν ὑπόκρουση κάποιος ἐλπίδας, κάποιου τυφλοῦ ὄραματισμοῦ τοῦ μέλλοντος. Γιὰ νὰ πολεμήσεις τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον πρέπει νὰ ἔχεις δίκηο. Καὶ νὰ εἶσαι ἔτοιμος καὶ γιὰ τὸ διάλογο καὶ γιὰ τὴ σύνθεση. Ἡ τυφλὴ πίστη δὲν φτάνει. Ἡ ἔλλογη πίστη, γόνος τῆς ἀμφιβολίας καὶ τῆς ἔρευνας, εἶναι τὸ μόνο μέσο γιὰ τὴ νίκη. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ ἔλλογη πίστη «οὐ φυσιοῖ, οὐ περπερεύεται, οὐ ζητεῖ τὰ ἑαυτῆς», εἶναι πρόθυμη γιὰ κάθε συνεννόηση. Καί, πρὸ πάντων, εἶναι πραγματιστικὴ.

Ὁ Σατωβριάνδος τέτοια πίστη εἶχε στὶς ἰδέες του. Γιατί οἱ ἰδέες του δὲ βγῆκαν ἀπὸ τὸ κεφάλι του ἢ ἀπὸ τὴν ἐπιφοίτηση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Εἶναι τὸ καταστάλαγμα τῆς ἱστορικῆς ἐξελέξεως τῆς Δύσεως, τῆς Ἁγίας πρῶτα πού ἤξερε καλὰ ὁ Γόης καὶ ὕστερα καὶ ἰδιαίτερα τῆς Γαλλίας, πού κατάληξε σὲ μιὰ συγκεκριμένη καὶ ἀδυσώπητη πραγματικότητα.

Εἶναι χρήσιμο νὰ ἰδοῦμε τὴν ἐξήγηση αὐτή, γιατί στὴν πραγματικότητα ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιο καὶ τῆς σημερινῆς παγκόσμιας πολιτειολογίας. Χωριστὰ πού δίχως αὐτὴν δὲν ἐξηγιοῦνται οἱ ἰδέες τοῦ Σατωβριάνδου καὶ οἱ τόσο καταλαλημένες ἀντιφάσεις του, εἶναι καὶ ὁ φάρος πού μᾶς ἐξηγεῖ τὴν πορεία τῶν ἀντιθέσεων πού καταλήγουν στὶς σύγχρονες μορφές τῶν πολιτικῶν σχημάτων.

Οἱ ἀντιθέσεις στὴ ζωὴ καὶ τῶν ἀτόμων ἀκόμα εἶναι ὁ κανόνας. Μέσα στὸ ἴδιο τὸ ἄτομο ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα φαινόταν ἡ ἀντίθεση τοῦ ἀπολλῶνιου καὶ τοῦ διονυσιακοῦ στοιχείου, πού ὕστερα ἡ λαϊκὴ διαίσθηση ὀνόμασε μὲ πολλὰ ἄλλα στε παραλλαγές ἀρσενικὸ καὶ θηλυκὸ. Καὶ τοῦτο ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν Πλατωνικὸ μῦθο ἢ τὴ θεωρία τοῦ διχασμοῦ τοῦ ἀρχικοῦ ἐνιαίου φύλου στὴν ὁποία στηρίζεται καὶ ἡ δικαιολογία τοῦ ὁμοφυλοφιλισμοῦ ἀπὸ τοὺς σύγχρονους μελετητές, ἐνδιαφερόμενους ἢ ἀντικειμενικούς. Ὅτι συμβαίνει στὸ ἄτομο συμβαίνει καὶ στὴ ζωὴ σὲ ὅλες τῆς τῆς ἐκδηλώσεις. Οἱ ἀντιθέσεις εἶναι ὁ σκληρὸς νόμος τῶν κοινωνικῶν φαινομένων. Καὶ ἀπὸ τῆς ἀντιθέσεως τῆς ζωῆς βγαίνουν πολλὰς φορὲς οἱ ἀντιφάσεις τῶν ἀνθρώπων, πού προσθέτονται ἢ συνθέτονται μὲ τῆς ἀντιφάσεις πού ἔχουν ἀπὸ μόνοι τους, ὅπως εἴπαμε, οἱ ἄνθρωποι σὰν ἄτομα. Ἡ διαλεκτικὴ πορεία πού ἀρχισε μὲ τὸν Ζήωνα, ἀπὸ τὴ διαπίστωση αὐτοῦ τοῦ νόμου ξεκίνησε. Μὰ ἡ διαλεκτικὴ δὲν ἀρκεῖται στὴ μέθοδο. Παίρνει σιγά - σιγά πολλὰς φορὲς καὶ μιὰ προκρουστικὴ ψυχολογία.

Ἀπὸ τῆς πολλὰς ἀντιθέσεων ἡ ψυχολογία αὐτὴ πρέπει νὰ συνθέσει δύο πυρῆνες στοὺς ὁποίους νὰ ἐντοπίσει καὶ μὲ τοὺς ὁποίους νὰ ἀπορροφήσει τὸ σύνολο. Μένοντας στὰ πλαίσια τῆς διαλεκτικῆς πού ἀποκλείει τὸ μονισμό

προσπαθεῖ νὰ μὴν προχωρήσει πέρα ἀπὸ τὸ διχασμό. Ἄλλωστε πάντοτε ὑπάρχει στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου τὸ φράγμα τῆς διχοτομίας. Ὄταν δὲν μπορεῖ νὰ περιχαρακωθεῖ στὸ ἐνιαῖο, πού εἶναι καὶ ἡ εὐκόλη ἀλλὰ καὶ γι' αὐτὸ συνηθέστατα τυφλὴ πίστη, προχωρεῖ ὡς τὴν παραχώρηση τοῦ διπλοῦ, σπάνια καὶ στὸ κάτι ἀπὸ τριπλό, ὡς τὰ δύομιση. Τὸ περίεργο εἶναι πού ὅσοι κατηγοροῦν τὸ ἐνιαῖο δὲ φθάνουν ὡς τὸ πολλαπλό, ὡς τὸν ἀπεριόριστο, ὄχι ἀναγκαῖο μὰ πιθανὸ πολλαπλασιασμό τῶν ἀντιθέσεων. Ὁ Μάρξ ἐκμεταλλεύθηκε περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον αὐτὴ τὴ λαϊκὴ ψυχολογία μὲ τὴ διχοτόμηση μεταξὺ ἀστῶν καὶ προλεταρίων. Αὐτὸς ὅμως ἀμυνότανε ὄχι μονάχα κατὰ τῆς ἐνότητος πού εὗρισκε πλαστή, μὰ καὶ κατὰ τῆς πολλαπλότητος τὴν ὁποία δεχότανε παρὰ τὸν ἐγελιανισμό του, μὰ τὴν εὗρισκε ἐπιβλαβὴ στὴν ἐπιχειρηματολογία του. Τὴν ἴδια ἄρνηση τῆς ἐνότητος, ὄχι ὅμως σὰν πραγματικότητος ὅπως ὁ Μάρξ, μὰ σὰν πραγματικότητος χρήσιμης στὴν πρόοδο κηρύσσει ὁ Μαρκοῦζε μὲ τὸ «μονοδιάστατο ἀνθρώπο» του, πού ὅμως δὲν φαίνεται νὰ προχωρεῖ δεοντολογικὰ πέρα ἀπὸ κάποια διχοτόμηση, μένοντας ἔτσι στὰ ἀχνάρια τοῦ μαρξισμού, μόνο στὰ ἀχνάρια εἶναι ἀλήθεια.

Πρέπει ὅμως νὰ ἀναγνωρίσουμε πῶς, καὶ ἂν εἶναι—καὶ εἶναι—πολυδιάστατες οἱ κοινωνικὲς διαφοροποιήσεις καὶ θεμελιώνουν πολύμορφες καὶ ἀνανεούμενες ἀντιθέσεις, πολλές φορές συγκεντρώνεται ἡ ἀντίθεση σὲ δύο μεγάλες ὁμοιογένειες, πού γεμάτες καὶ αὐτὲς ἐσωτερικὲς ἀντιφάσεις ἔχουν ὅμως ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικὰ τόσο κοινὰ πού—κι' αὐτὸ μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου ὅταν σβήνουν οἱ φανατισμοὶ τῶν λεπτομερειῶν—νὰ κάνουν τὶς ὁμοιογένειες αὐτὲς ἀντιπροσωπευτικὲς τῶν μεγάλων ἀντιθέσεων τῶν αἰώνων.

Στὴν ἱστορία τῆς Δύσεως ἀπὸ τὸ Μεσαίωνα καὶ ὕστερα διαμορφώνονται δύο τέτοιες ὁμοιογένειες πού διεκδικοῦν τὴν ἐπικράτηση. Μετὰ τὴ σταθεροποίηση τῆς φεουδαρχίας στὸ Μεσαίωνα, δημιουργήθηκε ἡ ἀνάγκη τῆς κατοχυρώσεώς της μὲ θεσμούς. Μὰ οἱ θεσμοὶ ἦταν στὴ βάση τους, στὴν ἔννοιά τους ἀντίθετοι πρὸς τὴ βαθύτερη οὐσία τῆς φεουδαρχίας πού προϋποθέτει τοπικὴ ἀνεξαρτησία τῶν ἀρχόντων. Ἔτσι προβάλλει τὸ πρόβλημα τοῦ συγκεντρωτισμοῦ καὶ τῆς κατατμήσεως πού καὶ στὸν καιρὸ μας μὲ ἄλλη μορφή εἶναι τὸ ἴδιο. Μὲ ἄλλη μορφή, γιὰτὶ ἐν τῷ μεταξὺ εἰσέβαλε καὶ ἐκυριάρχησε ἡ ἔννοια τοῦ ἔθνους πού θεμελιώνει σὲ ἐξωτερικὰ καὶ λογικὰ στοιχεῖα, τὴν κρατικὴν, δηλαδή τὴν ἐνιαῖα ἐξουσία. Μὰ ἡ ἄλλη αὐτὴ μορφή δὲν ἀλλάζει τὸ πρόβλημα. Καὶ μὲ αὐτὸ παλεύουν τὰ σύγχρονα κράτη. Κεντρικὴ ἐξουσία παντοδύναμη ἢ σχεδὸν ὁμοσπονδιακὸς περιφερειασμός;

Στὴν ἀρχικὴ τῆς μορφῆς ἡ ἀντίθεση ἐπῆρε τὴν ὄψη τῆς πολύχρονης μάχης τῆς μοναρχίας πού ἀγωνιζότανε νὰ ὀλοκληρώσει τὴν ἐξουσία της καὶ τῆς φεουδαρχίας. Στὸν ἀγῶνα αὐτὸν ἡ Μοναρχία ἐκάλεσε σὲ συμμαχία ὅλους τοὺς ἐχθροὺς τῆς φεουδαρχίας καὶ πρῶτα ἀπ' ὅλα τοὺς ἀστοὺς πού ἀνέβαιναν καὶ τὸ λαὸ πού ξυπνοῦσε. Μὰ ἐπλήρωσε τὴ συμμαχία αὐτὴ μὲ οὐσιαστικὲς παραχωρήσεις στοὺς ὑποστηρικτὲς της. Ὄταν ἐνίκησε ἡ Μοναρχία, πρὶν ἀκόμη ἀπὸ τὸ Λουδοβικο τὸ 14ο στὴ Γαλλία καὶ ὕστερα ἀπὸ τὸν Κρόμουελ στὴν Ἀγγλία ὅπου εἶχε συνηκολογήσει ἐπὶ μακρὸν πρὶν μὲ τὴ φεουδαρχία,

ήταν πιά μιὰ νέα μορφή ἐξουσίας πού τὸ ὄνομά της μόνο ἦταν μοναρχία. Ἦταν ἓνα ἀριστοκρατικὸ πολίτευμα. Ὅλα ἄλλωστε τὰ πολιτεύματα εἶναι ἀριστοκρατικά καὶ ἡ δημοκρατία περισσότερο ἀπὸ ὅλα. Γιατὶ ἡ ἀριστοκρατία της ἔχει ἀνάγκη πολιτικῆς ἀκτινοβολίας. Δὲν ἔχει τοὺς τίτλους εὐγενείας ἢ τὸν πλοῦτο, πού καλύπτουν τὴν ποιότητα. Εἶναι γυμνή γιατί ἔχει γιὰ θεμέλιο τὴν ποιότητα πού εἶναι σπουδαιότερη καὶ ἀπὸ τὴν καταγωγή καὶ ἀπὸ τὸν πλοῦτο. Ὅταν ὅμως δὲν ἔχει τὴν ποιότητα τῶν ἐπίλεκτων καταρρεῖ πολὺ εὐκολώτερα ἀπὸ τὴ Μοναρχία.

Ἡ Μοναρχία στὴ Γαλλία, ὅπως καὶ στὴν Ἀγγλία—μιλάμε γιὰ τὶς δυὸ αὐτὲς χώρες γιατί μόνο σ' αὐτὲς δημιουργήθηκε κεντρικὴ ἐξουσία μὲ ἀστικὸ ὑπόβαθρο πού ἐσύνητριψε τὸ φεουδαρχικὸ πλέγμα κρατῶντας μόνο τὴν ἐπιφάνεια—ἡ Μοναρχία λοιπὸν πῆρε στὶς δυὸ αὐτὲς χώρες ἓνα χαρακτήρα συνθέσεως. Ἦταν ἀριστοκρατικὴ, ἐξελικτικὴ καὶ φιλελεύθερη. Φιλελεύθερη μὲ τὰ κριτήρια τῆς ἐποχῆς. Δηλαδή ἐδεχόταν καὶ τὴν ὕπαρξη ἀντίθετης γνώμης. Γιατὶ αὐτὸ εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ φιλελευθερισμοῦ. Αὐτὸς ὁ φιλελευθερισμὸς ἐπίτρεπε στὴν Ἐγκυκλοπαίδεια νὰ βγαίνει, στὸν Μοντεσκιὲ νὰ μιλάει γιὰ ἀρετὴ ἐννοῶντας τὴν ἐλευθερία, στὸ Βολταίρο νὰ εἶναι Βολταίρος, στὸ Ρουσσὼ νὰ γράφει καὶ νὰ διαδίνει τὸ Κοινωνικὸ Συμβόλαιο καὶ σὲ πολλὰ πνεύματα νὰ παρασκευάσουν τὴ Μεγάλῃ Ἐπανάσταση, ἐκείνη πού δὲν ἔγινε παρὰ μόνο μὲ τὸν Βοναπάρτη—αὐτὴ εἶναι ἡ ἀλήθεια—ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀντεπανάσταση τοῦ Ροβεσπιέρου πού ἐσύνητριψε καὶ τὴν ἴδια τὴ Μοναρχία μαζὺ μὲ τὴν ἐπανάσταση τῶν φεουδαρχῶν κατὰ τῆς Μοναρχίας, πού στὸ δρόμο παράσυραν οἱ φεουδάρχες καὶ τοὺς ἀστούς, πάντοτε συμφεροντολόγους καὶ ὑπολογιστὲς καὶ τὸ λαό, πάντοτε εὐκολοπίστευτο καὶ πάντα προδομένο. Ἡ προδοσιὰ τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως ἴσως πρέπει νὰ τοποθετεῖται στὴν πτώση τῆς Βασιλῆς, πού ἦταν ἓνα φαινόμενο ἀντιμοναρχικὸ μὲ στόχο τὸν πειθαναγκασμὸ τοῦ Λουδοβίκου τοῦ 15ου νὰ δεχθεῖ τὸ παλιὸ δόγμα τοῦ δούκα Νοάιγ: «Εἶμαστε ἄρχοντες τῶν γαιῶν μας. Εἶμαστε ἄρχοντες ὅπως καὶ ὁ Βασιλιάς πού εἶναι καὶ αὐτὸς ἓνας ἄρχοντας σὰν καὶ μᾶς καὶ ὄχι ἀρχαιότερος ἀπὸ μᾶς». Αὐτὴν τὴν ἀντίληψη εἶχαν οἱ εὐγενεῖς ἀπὸ τὸν πρῶτο Καπέτο καὶ αὐτὴν ἐπροσπάθησαν νὰ συμπίσουν οἱ «νομοδιδάσκαλοι» πού βλέποντας καλύτερα τὴν ἐξέλιξη ἔδωσαν στὴ Μοναρχία τὰ ἐπιχειρήματα μὰ καὶ τὸ κουράγιο νὰ καταπολεμήσει τὴ φεουδαρχία. Μὰ ἡ ἀποκατάσταση τοῦ δόγματος τοῦ Νοάιγ ἦταν ἀδύνατη. Πολλὰ πράγματα εἶχαν συμβεῖ ἀπὸ αἰῶνες καὶ τὸ γύρισμα στὶς ξεπερασμένες μορφές ἦταν ἀδύνατο, ὅπως πάντοτε. Τὸ κῦμα τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητος πού ἔφερναν ἀνεβαίνοντας οἱ ἀστοὶ εἶχε ἀλλάξει τὸν ροῦ τῆς ἱστορίας. Καὶ ἂν δὲν ἦταν τόσο ἀδύνατος καὶ ἀνόητος ὁ Λουδοβίκος 15ος, ἢ 14ῃ Ἰουλίου 1789 θὰ ἀποτελοῦσε τὴν ἀφετηρία τῆς συντριβῆς τῶν εὐγενῶν χωρὶς τὴν ἀνάγκη τῆς τρομοκρατίας. Μὰ συνήθως οἱ Βασιλιάδες εἶναι κοντόφθαλμοι. Καὶ μαζί τους καὶ οἱ ἄνθρωποι τῆς παραδόσεως. Μόνο λίγοι ἀπὸ αὐτοὺς βλέπουν τὴν ἀνάγκη τῆς συνθέσεως μὲ τὰ καλέσματα τοῦ καιροῦ των. Ἀλλὰ συνήθως ἐπίσης δὲν πετυχαίνουν. Ὁ Σατωβριάνδος ἦταν ἀπὸ αὐτοὺς. Τὴ φεουδαρχικὴ ἀντίληψη εἶχε καὶ ὁ Σατωβριάνδος γιὰ τὴ Μοναρχία.

χία. Ἦθελε μόνο νὰ διευρύνει τὴ βάση τῆς φεουδαρχίας καὶ πέρα ἀπὸ τοὺς εὐγενεῖς.

Ἦταν κατὰ τοῦτο ὁ θεωρητικὸς τῆς ἀξιοκρατικῆς ἀριστοκρατικῆς Δημοκρατίας. Γι' αὐτὸ τὸ 1815 ἐπολέμησε γιὰ τὸν Καταστατικὸ Χάρτη πού θὰ περιώριζε τὴν ἐξουσία τοῦ θρόνου, ὄχι ὅμως ὑπὲρ τοῦ λαοῦ, μὰ ὑπὲρ τῶν ἡγετικῶν τάξεων. Ὁ Λουδοβίκος ὁ 18ος ὅμως εἶχε ἄλλες ἀντιλήψεις. Ἦταν, ὅπως ἔγραφε ὁ Ἄλμπερ Τιμπωντέ, στὸ βᾶθος Βολταιριστῆς, ἐξελικτικὸς καὶ ριζοσπάστης. Ἦθελε τὴ Μοναρχία ὄργανο συντριβῆς τῆς φεουδαρχίας, τῆς κάθε φεουδαρχίας. Ἦταν συνεχιστῆς τοῦ Ροβεσπιέρου καὶ τοῦ Ναπολέοντα καὶ δὲν ἄκουσε τὸν Σατωβριάνδο. Καὶ τότε ὁ Σατωβριάνδος ἐγλύστρησε πρὸς τοὺς ἐξτρεμιστὲς τοῦ γυρίσματος στὰ περασμένα, στοὺς «Οὐλτρα».

Ἄν ἀντὶ τοῦ Λουδοβίκου 18ου, εἶχε ἀνέβει τὸ 1815 στὸ θρόνο ὁ διάδοχος τοῦ Κάρολος ὁ 10ος πού ἔλεγε «Θὰ προχωρήσω μὲ τὶς παληές μου ἰδέες», ἴσως ὁ Σατωβριάνδος νὰ ἀκούγότανε. Καὶ ἴσως θὰ εἶχαν ἄλλη πορεία τὰ πράγματα. Γιατὶ ὁ Σατωβριάνδος θὰ μπορούσε νὰ δημιουργήσει γύρω ἀπὸ τὸ θρόνο συμπιέζοντας τὶς μονόχρωτες ἀντιλήψεις τοῦ Βασιλιᾶ, μὰ ξεκινῶντας ἀπὸ τὴν ἴδια πίστη στὰ σχήματα τῶν περασμένων, μιὰ ἀξιοκρατικὴ πυραμίδα πού ὁ Κάρολος ἀπὸ μόνος του δὲν μπόρεσε νὰ καταλάβει καὶ δὲν μπόρεσε νὰ φτιάξει. Καὶ γι' αὐτὸ ἴσως ἐσωριάστηκε τὸ 1830 ὁ θρόνος του. Γιατὶ γιὰ νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ ἰδεολογικὴ τοποθέτηση τοῦ Σατωβριάνδου, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ αὐτὸ περίβλημα πρέπει νὰ λογαριασθεῖ καὶ ἡ ψυχολογία τοῦ ἴδιου τοῦ Γόητα. Καὶ ἀκόμα καὶ ἡ ἀτμόσφαιρα ἀναζητήσεως τῆς συνθέσεως πού κυριαρχεῖ σ' ὅλους τοὺς στοχαστὲς τῆς ἐποχῆς, ἀπὸ τὸν Μοντεσκιέ ὡς τὸν Ζὰν - Ζάκ. Γιατὶ εὐκολο εἶναι ἀναδρομικὰ ἢ θεωρητικὰ νὰ χωρίζουμε, ὅπως χωρίσαμε, τὶς δυὸ ἀντιλήψεις τῆς ἐξουσίας. Ὁ πραγματισμὸς ἐπιβάλλει τὴ σύνθεση. Πάντοτε στὴν ὁμαδικὴ ζωὴ οἱ ἀντιθέσεις δὲν αἴρονται μὲ τὴ συμπίεση πού εἶναι μεταβατικὸ φαινόμενο. Αἴρονται μὲ τὴ μεσότητά πού ὀδηγεῖ στὴ σύνθεση. Ἐνα παράδειγμα ἀπλὸ εἶναι ἡ θεωρία τῆς διακρίσεως τῶν ἐξουσιῶν τοῦ ἴδιου τοῦ Μοντεσκιέ. Δὲν ἐφαρμόσθηκε ποτέ. Ἦταν χρήσιμη γιὰ τὴν κατανόηση τῶν διαφορῶν λειτουργιῶν τῆς Πολιτείας, μὰ ὄχι γιὰ τὸ χωρισμὸ τους. Οὔτε σήμερα ὑπάρχει πουθενὰ βαθεῖα ἐφαρμογὴ τῆς διακρίσεως. Ὅποιος εἶπεῖ π.χ. πὼς ἡ νομοθετικὴ ἐξουσία δὲν διοικεῖ καὶ πὼς ἡ ἐκτελεστικὴ δὲν νομοθετεῖ, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, καὶ ἡ μία καὶ ἡ ἄλλη, καὶ πὼς γι' αὐτὸ χρειάζεται ἐνίσχυση ἢ μιὰ ἢ ἡ ἄλλη, βλέπει τὰ πράγματα μὲ πολὺ θολὰ γυαλιὰ. Τὰ γυαλιὰ τῆς ἀμάθειας ἢ τῶν ἀνομολόγητων συμφερόντων. Ἔτσι καὶ ὁ Σατωβριάνδος ὅσο καὶ ἂν νοσταλγοῦσε τὴν ἀριστοκρατικὴ ὀλιγαρχία τῆς φεουδαρχικῆς μοναρχίας, ἐγύρευε νὰ τὴν προσαρμόσει στὰ προβλήματα τοῦ καιροῦ του, νὰ τὴν συνθέσει μὲ τὸ μεγάλο αἴτημα τῆς ἰσορροπίας, τὸ μεγάλο πρόβλημα πού εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας. Καὶ αὐτὴ τὴ σύνθεση εἶναι κάτι παραπάνω ἀπὸ ἀμφίβολο ἂν θὰ ἔστεργε ποτέ ὁ Κάρολος ὁ 10ος.

Τὰ δύο αὐτὰ συστήματα ἐπιζήσανε ὡς σήμερα μὲ ἄλλο περίβλημα. Τί ἄλλο εἶναι τὰ συστήματα τῆς Προεδρικῆς καὶ τῆς Κοινοβουλευτικῆς Δημο-

κρατίας παρά η προβολή σε άλλα πλαίσια και η οικοδόμηση στο βάθρο τῆς ἔννοιας τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας πού εἶναι τὸ ἄνθος τῆς παντοδυναμίας τοῦ ἔθνικισμοῦ, τῶν δύο συστημάτων, τῆς Μοναρχίας μὲ τὴν κεντρικὴ ἔξουσία καὶ τῆς φεουδαρχικῆς Μοναρχίας; Ἡ ἴδια διαφοροποίηση γίνεται καὶ στὰ μὴ δημοκρατικὰ καθεστῶτα, μολονότι δὲν ὑπάρχει σήμερα καθεστῶς πού νὰ μὴν αὐτοτιτλοφορεῖται δημοκρατικό. Δὲν εἶναι ἴδια ἡ μορφή τοῦ σοβιετικοῦ Κράτους μὲ τὸν Στάλιν καὶ μὲ τὸν Κοσὺγκιν, οὔτε τοῦ τσεχοσλοβακικοῦ μὲ τὸν Νοβότνυ καὶ μὲ τὸν Ντοῦμπσεκ. Μπορεῖ νὰ εἶναι ἴδια ἡ πολιτικὴ του—καὶ ἀρχίζει ἡ ὁμοιότητα ἀπὸ τοὺς τσάρους καὶ ἀπὸ τὸ «σύμπλεγμα τῶν δύο μετώπων», μὰ ἡ μορφή δὲν εἶναι ἡ ἴδια.

* * *

Μόνο μὲ τὸ ζύγισμα ὄλων αὐτῶν τῶν κατὰ μέρος παραγόντων μπορεῖ νὰ φωτιστεῖ ἡ ἰδεολογικὴ πίστη τοῦ Σατωβριάνδου. Ἡ ἀμφιβολία τὸν ὀδηγεῖ σὲ συνεχεῖς ἀνακατατάξεις, πού ὅμως εἶναι ὅλες συνδεμένες μὲ τὴ ρίζα τῆς παραδόσεως ἀπὸ τὴν ὁποία ξεκίνησε. Αὐτὴ ἡ ἀμφιβολία τὸν κάνει νὰ ἀμφισβητεῖ γενικὰ τὴν ἀξία τῶν θεσμῶν καὶ νὰ ἀποδίνει μεγαλύτερη σημασία στὸς ἀνθρώπους. Γιὰ νὰ ξαναγυρίσει βέβαια πρὸς τοὺς θεσμούς. Ἐχει πλήρη συνειδηση πὼς οἱ θεσμοὶ ἀξίζουν ὅ,τι ἀξίζουν οἱ ἄνθρωποι πού τοὺς κινοῦν. Καὶ πὼς ἂν δὲν ὑπάρχει κανεὶς ἀναντικατάστατος, δὲ σημαίνει ὅτι καὶ καθένας μπορεῖ νὰ ἀντικαταστήσῃ τὸν καθένα. Γιατὶ ἡ ζωὴ ἐξελίσσεται. «Κάθε ἐποχὴ εἶναι ἓνα ποτάμι πού μᾶς παρασύρει κατὰ τὸν ἄνεμο τῆς μοίρας, ὅταν παραδινόμαστε σ' αὐτό. Μὰ νομίζω πὼς εἴμαστε ὅλοι ἔξω ἀπὸ τὸ ρεῦμα του. Οἱ μὲν (οἱ δημοκρατικοὶ) τὸ πέρασαν μὲ φούρια καὶ πετάχθηκαν στὴν ἀπέναντι ὄχθη. Οἱ ἄλλοι ἔμειναν ἀπὸ τὴν δῶθε μεριά μὴ θέλοντας νὰ μπαρκάρουν. Τὰ δύο μέρη φωνάζουν καὶ βρίζουν καθένα ἀπὸ τὴ μεριά του. Οἱ πρῶτοι μᾶς μεταφέρουν μακρὰ σὲ φανταστικὲς τελειοποιήσεις πού ξεπερνοῦν τὴν ἐποχὴ μας. Οἱ δεῦτεροι μᾶς συγκρατοῦν πρὸς τὰ πίσω, μὴ θέλοντας νὰ φωτίσουν τὴν ἐποχὴ μας μὰ νὰ μείνουν τὸ 1816 ἄνθρωποι τοῦ δέκατου τέταρτου αἰῶνα». Καὶ ἀκόμα: «Ἄς ἀφίσουμε τὶς θεωρίες. Ἀξίζουν ὅ,τι ἀξίζουν. Γιὰ τὴν ἱστορία, ὅπως καὶ γιὰ τὴ φυσικὴ πρέπει νὰ ἀποφαινόμαστε μόνο μὲ βάση τὰ γεγονότα. Καὶ τὸ δόγμα τοῦ θείου δικαίου γιὰ τοὺς πρίγκηπες, ὅπως καὶ τὸ δόγμα τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας γιὰ τὰ ἔθνη, δὲν πρέπει ποτὲ νὰ στηρίξουν τὴ σκέψη τῶν σοβαρῶν πνευμάτων. Πρέπει νὰ ἀπολαμβάνουμε τὴν ἔξουσία καὶ τὴν ἐλευθερία χωρὶς νὰ γυρεύουμε τὴν πηγὴ τους. Ἀπὸ τὴ μείξη τους συνθέτεται ἡ κοινωνία καὶ ἡ ἀφετηρία τους εἶναι σύγχρονα μυστηριώδης καὶ ἱερή».

Οἱ ἀκαδημαϊκοὶ ἔρευνητὲς τῆς σκέψεως τοῦ Σατωβριάνδου θὰ τὴν βροῦν—καὶ τὴν βρῆκαν—γεμάτη ἀντιφάσεις. Καὶ θὰ ἀναζητήσουν τὰ αἷτια στὶς φιλοδοξίες—δικαιολογημένες ἄλλωστε—ἢ στὰ συμφέροντα πού ἐκάστοτε τὸν κινοῦν. Μὰ ἡ ζωὴ δὲν εἶναι γεμάτη ἀντιφάσεις; Καὶ ὁποῖος τὶς βλέπει καὶ προσπαθεῖ νὰ τὶς συνθέσει εἶναι πάντοτε κατακριτέος; Γιατὶ σπάει τὸ νόμο τῆς ἀγέλης; Καὶ ἡ ἀγέλη εἶναι τὸ βσικὸ ἔνστικτο τῶν ἀνώριμων ὁμάδων. Ὁ-

ποιος βγαίνει από την άγέλη είναι έχθρος της τάξεως, της κοινωνίας, της εκκλησίας, της πατρίδας. Μόνο ο πολιτισμός και η ανάπτυξη διαλύει το μύθο της άγέλης. Και εμποδίζει τη δημιουργία του μύθου της αντιάγελης στον οποίο σπρώχνει η διχοτόμηση με τα διάφορα «άντί» της. Όσο πιο υποανάπτυκτη είναι μια ομάδα τόσο πιο άρνητικά είναι τα συνθήματα της άγελης. Και τόσο φοβερώτερες οι συνέπειες για κείνον που διασπᾶ τους νόμους της.

Ο Σατωβριάνδος ἔζησε σὲ μιὰν ἐποχὴ πού ὁ μῦθος τῆς ἀγέλης ὑπόκυπτε στὸ μῦθο τῆς ἐλευθερίας. Ἡ πρόοδος ἦταν μεγάλη. Καὶ ἀνακόπηκε μετὴν ἐξάπλωση ἑνὸς ἄλλου μῦθου, τοῦ μῦθου τῶν ἐθνικοτήτων πού ξανάφερε πίσω τὴν ἐξέλιξη, γιατί διὰ μέσου τῆς ἐθνικῆς ἀγέλης ὠδήγησε στὴν ἰδεολογικὴ ἀγέλη τῶν σύγχρονων ὀλοκληρωτισμῶν πού κατάργησαν τὴν ἐλευθερία. Ὅταν λέμε μῦθο, δὲν ἐννοοῦμε ἀνύπαρκτα πράγματα. Μὰ τὸ φούσκωμα πέρα ἀπὸ τὰ πραγματικὰ τους μέτρα, πέρα δηλαδὴ ἀπὸ τὴ μεσότητα, πραγματικῶν καταστάσεων πού ἀρνοῦνται ἔτσι νὰ συμβιώσουν μετὴ τις ἄλλες κοινὲς πραγματικότητες τῆς ζωῆς. Καὶ ἡ ἐλευθερία ἔγινε τέτοιος μῦθος. Ἐν ὀνόματί της ἔγινε ἡ χειρότερη ἐκμετάλλευση τῶν ἀδύνατων ἀπὸ τοὺς δυνατοὺς, ἰδιαίτερα στὸν οἰκονομικὸ τομέα. Γι' αὐτὸ ἐφώναζε ὁ Λακορνταίρ ὅτι ἡ ἐλευθερία ὑποδουλώνει. Ἄλλες ἐκμεταλλεύσεις εἶχε ἰδεῖ ὁ Μοντεσκιέ, λέγοντας, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, πὼς «ἐλευθερία δὲν εἶναι νὰ κάνεις ὅ,τι θέλεις, μὰ νὰ μπορεῖς νὰ κάνεις ὅ,τι πρέπει». Καὶ ὁ Ρουσσώ.

Ἀποτέλεσμα ὄλων αὐτῶν τῶν ἀντιφάσεων ἦταν ἡ ἀγωνιώδης προσπάθεια συνθέσεως πού βλέπουμε στὴ σκέψη τοῦ Σατωβριάνδου. Ὑπῆρχε ἴσως τὸ καθαρῶτερο πνεῦμα τῶν ταραγμένων του καιρῶν. Γιατὶ τὸ ἔργο τοῦ στοχαστῆ ἦταν τότε δύσκολο. Δὲν ἦταν ἡ ἐποχὴ τοῦ Τοκβίλ πού εἶχαν πιά κατασταλάξει τὰ πράγματα, πού ὑπῆρχε ἡ πικρὴ γεύση τῆς ἐφαρμογῆς τῶν μύθων τοῦ μεγάλου ἐνθουσιασμοῦ καὶ πού φαινότανε καθαρὰ ἡ ἀνάγκη καινούργιας συνθέσεως στὴ «Δημοκρατία στὴν Ἀμερικὴ» του. Δὲν ἔγραψε ὁ Τοκβίλ με ἀφορμὴ τὴν Ἀμερικὴ κάτι πού τὸ ἀνάγγελνε σχεδὸν ὁ Σατωβριάνδος μετὴ τις παραπάνω σκέψεις του, γιὰ τὴν ἀντίθεση τῆς ἰσότητος μετὴ τὴν ἐλευθερία, γιὰ τὴ δημοκρατία, πηγὴ μιᾶς «γλυκανάλατης» (douceuse) τυρανίας καὶ γιὰ τὴν «προστατευτικὴ» (paternaliste) ἐξουσία τῆς δημοκρατίας στὴν Ἀμερικὴ;

* * *

Ἦρθε ἡ ὥρα, ἀφοῦ ἐκάναμε τις γενικὲς αὐτὲς σκέψεις γιὰ τις ἰδέες τοῦ Σατωβριάνδου, νὰ ἰδοῦμε σύντομα τις πρακτικὲς ἐκδηλώσεις του στὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς του.

Βέβαια εἶναι ἀδύνατο νὰ γραφτεῖ ἡ ἱστορία του, ὅπως εἶναι δύσκολο νὰ γραφτεῖ καὶ ὀποιαδήποτε ἱστορία ὅταν δὲν ἔχει ἐξωτερικὲς ἀμεσες ἀπλὲς ἐξηγήσεις. Ὁ ἴδιος ὁ Σατωβριάνδος γράφει: «Ἐσμίλευσα τὴν ἱστορία καὶ γι' αὐτὸ μπορῶ καὶ νὰ τὴν γράψω». Πόσοι ἱστορικοὶ μποροῦν νὰ ποῦν τὸ ἴδιο; Γι' αὐτὸ κρίνουν μετὰ τὰ δικά τους κριτήρια, μετὴ τὴν ἰδέα πού ἔχουν περὶ τοῦ

πῶς θὰ ἐδημιουργοῦσαν, ἂν μποροῦσαν, τὴν ἱστορία. Ὅλοι ὁμως δὲν κάνου-
με τὸ ἴδιο; Ὅταν ἄλλοι λένε ὅτι ὁ Σατωβριάνδος ἦταν ὁ πρόδρομος τοῦ
ρομαντισμοῦ, ἢ ἀκόμα ὁ πρῶτος ρομαντικός, δὲν τὸ κάνουν γιατί θαυμάζουν
ἢ—τὸ ἴδιο εἶναι—ἐχθρεύονται τὸν ρομαντισμό;

Ὅμως, νομίζω πῶς τὰ βασικά σημεῖα τῆς πίστεως τοῦ Σατωβριάνδου
πού εἶδαμε, μᾶς δίνουν μερικές πιθανές ἐξηγήσεις τῆς διαγωγῆς του, πιθανές
ἐξηγήσεις τῆς διαγωγῆς του, πιθανώτερες ἀπὸ τοὺς μονοκόμματους ἐνθουσια-
σμούς καὶ τὶς ἐξίσου μονοκόμματες ἐχθρότητες τῶν μὲν καὶ τῶν δέ. Γιατὶ
ὁ Σατωβριάνδος ἦτανε πολιτικός, δηλαδὴ ἄνθρωπος πού αἰσθανότανε πολ-
λές καὶ σύνθετες κλίσεις καὶ πού προσπαθοῦσε νὰ τὶς ἐνσαρκώσει στὴν πρά-
ξη. Ἦθελε νὰ ὑπηρετήσῃ τὴν πίστη του μέσα στὰ πλαίσια τῆς πραγματι-
κότητας. Ἡ ἐννοια τοῦ πολιτικοῦ ἔχει στὴ σύγχρονη ἐποχὴ στὸν τόπο μας
διαβρωθεῖ ἀπὸ τὸν τρόπο πού κινεῖται ἀπὸ χρόνια ἢ ζωὴ μας. Ποτὲ ὁμως
δὲν διερωτηθήκαμε, ὅπως ἔπρεπε, ἂν ὁ τρόπος αὐτὸς δείχνει πῶς ἡ ἐννοια
τοῦ πολιτικοῦ εἶναι ὅσο ἄδεια τὴν νομίζουμε ἢ ἂν μήπως δὲν εἶχαμε τόσους
πραγματικούς πολιτικούς πού νὰ δίνουν καὶ στὴν ἐννοια τὴ σφραγίδα τους.

Ὁ Σατωβριάνδος, ἀριστοκράτης στὶς συνήθειες καὶ στὶς ιδέες, περνάει
τὴν πρώτη πραγματικὴ κρίση του στὴν Ἀμερική. Βλέπει ἐκεῖ, ὅπως ὕστερα
καὶ ὁ Τοκβίλ, τί σημαίνει δημοκρατία. Πῶς ἡ δημοκρατία δὲν εἶναι τὸ χάος
οὔτε τὸ γκρέμισμα τῶν πάντων, πῶς εἶναι ἕνα ἄλλο εἶδος πειθαρχίας πού
ἔχει τὶς δικές της πίστεις καὶ πού εἶναι σ' αὐτὲς ἀδιάλλακτη. Μόλις ἔχει ἐκρα-
γεῖ ἡ Μεγάλῃ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση πού τὸν διαθέτει, σὰν ἄνθρωπο τῆς
παραδόσεως, ἐχθρικά, χωρὶς ὁμως νὰ τὸν ἐμποδίζει νὰ ἰδεῖ ὅτι τίποτα τὸ βα-
σικὸ δὲν πρόκειται νὰ ἀλλάξει. Κάτω ἀπὸ τὴν ὀχλοβοῆ τῶν πρώτων χρόνων,
φαίνεται πῶς διαμορφώνεται ἕνα καθεστῶς πού περιορίζει τὰ δικαιώματα τοῦ
Μονάρχου, ἀνασυνθέτοντας τὴ στελέχωση τῶν ἡγετικῶν τάξεων τῆς Γαλλίας.
Γι' αὐτὸ ὁ Σατωβριάνδος ἀρχίζει νὰ αἰσθάνεται στὸ κλίμα τῶν ιδεῶν του.
Πηγαίνει στὴν Ἀμερική, ὅπου βλέπει τὴν ἐπιβεβαίωση τῶν ιδεῶν του. Γιατὶ
καὶ ἐκεῖ διαμορφώνεται σιγὰ-σιγὰ χωρὶς Μονάρχη, ἕνα ἀριστοκρατικὸ πολί-
τευμα. Μὰ γρήγορα τὰ πράγματα ἀλλάζουν στὴ Γαλλία. Ἡ Μοναρχία ἀνα-
τρέπεται καὶ ἕνα εἶδος λαοκρατίας πού δὲν πηγαίνει καθόλου στὶς πίστεις τοῦ
Σατωβριάνδου ἀρχίζει νὰ ξεσπάει πού ὀδηγεῖ στὴν τρομοκρατία. Ὁ Ροβε-
σπιέρος προσπαθεῖ νὰ δημιουργήσῃ νέα κατάσταση μὲ βάση κι' αὐτὸς τὴν
τρομοκρατία. Ὁ Σατωβριάνδος ἐντάσσεται ἀρχικὰ στὸν στρατὸ τῶν ἐμικρέ-
δων καὶ ὕστερα αὐτοεξορίζεται στὴν Ἀγγλία.

Ἔρχεται ὕστερα ὁ Βοναπάρτης. Καὶ σιγὰ-σιγὰ γίνεται καθεστῶς πού
μυνάει μιὰ καινούργια περίοδο τῆς Γαλλικῆς ζωῆς. Στὸν Ναπολέοντα ὁ Σα-
τωβριάνδος βρίσκει μιὰ μορφή ἐφαρμογῆς τῶν ιδανικῶν του. Ἡ παλῆ ἀρι-
στοκρατία σβήνει, μὰ ἀρχίζει νὰ διαμορφώνεται μιὰ καινούργια, ἐνῶ ἀπὸ τὴν
ἄλλη μεριὰ πνέει ἕνας ἄνεμος φιλελευθερισμοῦ μέσα στὸ καθεστῶς του.

Θὰ γράψῃ ἀργότερα ὁ Σατωβριάνδος στὰ «Μεταθανάτια Ἀπομνημο-
νεύματα» :

«Ὁ Βοναπάρτης δὲν εἶναι μεγάλος γιὰ τὰ λόγια του, τὶς δημηγορίες

του, τὰ γραψίματά του, οὔτε γιὰ τὴν ἀγάπη του στὶς ἐλευθερίες πού δὲν εἶχε ποτὲ τὴν πρόθεση, οὔτε ὑποκρίθηκε ποτὲ πὼς τὴν εἶχε, νὰ τὶς ἀποκαταστήσει. Εἶναι μεγάλος, γιατί ἐδημιούργησε μιὰ κανονικὴ καὶ ἰσχυρὴ Κυβέρνηση, ἕναν κώδικα νόμων πού ἐγινε δεκτὸς ἀπὸ διάφορα Κράτη, δικαστήρια, σχολεῖα, μιὰ διοίκηση δυνατὴ, δραστήρια, καὶ ἐξυπνη μὲ τὴν ὁποία ζοῦμε καὶ σήμερα. Εἶναι μεγάλος γιατί ἀναγέννησε στὴ Γαλλία τὴν τάξη στὴ μέση τοῦ χάους, γιατί ἀνάγειρε ἐκ νέου τοὺς βωμούς, γιατί ἀνάγκασε νὰ ὑπηρετήσουν τὴ Γαλλία κάτω ἀπὸ τὶς διαταγές του, οἱ μανιακοὶ δημαγωγοί, οἱ ἀλαζόνες σοφοί, οἱ ἀναρχικοὶ λογοτέχνες, οἱ ἄθεοι βολταιριστές, οἱ ῥήτορες τῶν πεζοδρομίων, οἱ μαχαιροβγάλτες τῶν φυλακῶν καὶ τῶν δρόμων καὶ οἱ ἀλογοράβδηδες τῶν δημόσιων βημάτων, τῶν λεσχῶν καὶ τῶν λαιμητόμων. Εἶναι μεγάλος γιατί κατόρθωσε νὰ δαμάσει τὴν οἰκειότητα πού δημιουργεῖ ἡ κοινὴ τύχη καὶ νὰ ὑποχρεώσει τοὺς στρατιῶτες πού ἦταν ἴσοι του καὶ τοὺς λοχαγούς πού ἦταν ἀρχηγοὶ του ἢ ἀντίζηλοὶ του, νὰ ὑποταχθοῦν στὴ θέλησή του. Εἶναι ἀκόμα μεγάλος γιατί ἐγεννήθηκε μόνος του, γιατί μπόρεσε χωρὶς ἄλλη βοήθεια παρὰ μόνο τὴ μεγαλοφυΐα του νὰ τὸν ἀκολουθήσουν τριάντα ἑξ ἑκατομμύρια ὑπηκόων σὲ μιὰ ἐποχὴ πού καμμιά αἴγλη δὲν περιστοίχιζε τοὺς θρόνους». Ἡ κρίση αὐτὴ τοῦ Σατωβριάνδου γιὰ τὸν Ναπολέοντα εἶναι νομίζω ὀριστικὴ. Καὶ διδακτικὴ. Μὰ ἀκόμα δίνει τὴν ἐξήγηση γιατί στὸ βάθος ἀκολούθησε ψυχικὰ πάντοτε τὸν Ναπολέοντα ἂν καὶ χωρίστηκε ἀπ' αὐτὸν μετὰ τὸ ὀλίσθημα — περισσότερο ὀλίσθημα παρὰ ἐγκλημα — τοῦ φόνου τοῦ δούκα τοῦ Ἀνγκιέν. Ἴσως μάλιστα ὁ φόνος νὰ ἦταν ἡ ψυχολογικὴ ἀφορμὴ πού βρῆκε ὁ Σατωβριάνδος γιὰ νὰ σπάσει. Ἡ αἰτία ἢ πραγματικὴ ἦταν γιατί δὲν ἀναγνωρίστηκε ὅσο ἐνόμιζε πὼς πρέπει νὰ ἀναγνωριστῆ ἡ δικὴ του ἢ προσωπικὴ πολιτικὴ σημασία. Καὶ ἀκόμα γιατί φοβήθηκε. Φοβήθηκε τὸ μέλλον τῆς Γαλλίας. Γιατί σὲ μιὰ στιγμή πού ὅλη ἡ Εὐρώπη ὑποτασσόταν στὸν Κατακτητὴ, ἔμενε ἀγέρωχη ἐχθρὸς του ἡ Ἀγγλία πού ὁ Σατωβριάνδος γνώριζε καλὰ καὶ ἀγάπαγε γιατί οἱ θεσμοὶ τῆς πηγαιναιαν στὶς πίστεις του. Τὸ ἄρθρο στὸν «Ἐρμῆ» τὸ 1807 κάνει θηριὸ τὸν Ναπολέοντα. Ζεσπάει λέγοντας πὼς «ὁ Σατωβριάνδος νομίζει πὼς εἶμαι ἡλίθιος καὶ δὲν καταλαβαίνω τί γράφει;» Ἐν τούτοις, δὲν τὸν καταδιώκει. Καὶ δυὸ χρόνια πιὸ ὕστερα, ὅταν ὁ Σατωβριάνδος ἐκλέγεται στὴ Γαλλικὴ Ἀκαδημία τοῦ ἀπαγορεύεται μὲν νὰ ἐκφωνήσῃ τὸν εἰσιτήριο λόγο του πού ἦταν ἕνας ὕμνος στὴν ἐλευθερία, ταυτόχρονα ὁ Ναπολέων κατηγορεῖ τὴν Ἀκαδημία ὅτι δὲν ἔδωσε στὸν Σατωβριάνδο τὸ δεκάχρονο βραβεῖο γιὰ τὸ «Πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ». Ὁ Αὐτοκράτορας ἀνεγνώριζε στὸν Σατωβριάνδο ἕνα ἀντίπαλο στὸ ὕψος τῆς δόξας του, ὅπως νομίζει ὁ Σατωβριάνδος, ἢ εἶναι πραγματικὸς Κυβερνήτης πού ἀντιβάζει τὸ συμφέρον τοῦ τόπου του καὶ μόνο πού εἶναι στὸ βάθος ὁ φιλελεύθερος πού ξέρει ὅτι ἡ ἐλευθερία εἶναι ἐπικίνδυνη γιὰ τὴν ἐξουσία του ὅταν πηγαίνει μακριά; Καὶ φυσικὰ δὲ θέλει νὰ χάσει τὴν ἐξουσία, μὴ μπορώντας ἐξ ἄλλου νὰ χαλιναγωγῆσει τὴν ἐλευθερία, πού πολλὰς φορὲς ἐπικαλέσθηκε γιὰ τὸν ἑαυτό του ἢ ἐναντία στοὺς ἄλλους. Ὁ Σατωβριάνδος δαισθάνθηκε καὶ αὐτὴν τὴν πλευρά. Ce siècle avait deux ans, Rome remplaçait Sparte. Déjà Napoléon perçait

sous Bonaparte, θα γράφει πολύ πιό ύστερα, για πολύ πιό πριν, ο Ουγκώ, μα και για τους σύγχρονους έφαινότανε ή εξέλιξη αν όχι από τὸ τέλος τῆς Ὑπατείας, ὅμως από τὰ πρῶτα χρόνια τῆς Αὐτοκρατορίας. Κι' ὅμως τὸ σπάσιμο ἔγινε τρία χρόνια μετὰ τὴν Αὐτοκρατορία. Ὁ Σατωβριάνδος ἀργεῖ νὰ ἀποφασίσει γιατί ἀμφιβάλλει ποιὸν προτιμᾷ. Τὸν Ναπολέοντα πού τὸν τραβᾷ για τὴ δημιουργία τῆς Νέας Γαλλίας τῶν ἰδεῶν του ἢ τὸν Βοναπάρτη πού ἀποκατάστησε τὴν τάξη καὶ ἀναστήλωσε τὸ Χριστιανισμό καὶ στὸν ὁποῖον ἀρχίζει νὰ κάνει φλέρτ ὁ συγγραφέας τοῦ «Πνεύματος τοῦ Χριστιανισμοῦ» πού στέλνει στὸν Ναπολέοντα μὲ τὴν ἀφιέρωση «Στὸν Πρῶτο Ὑπατο, τὸν μεγαλοφυῆ Βοναπάρτη», καὶ γίνεται γραμματικὸς στὴ Γαλλικὴ Πρεσβεία στὸ Βατικανὸ μὰ συγκρούεται μὲ τὸν Καρδινάλιο Φέλλ, θεῖο τοῦ Βοναπάρτη καὶ πρεσβευτὴ στὴν Ἁγία Ἐδρα. Βρίσκουμε στὸ «Χρονικὸ τῆς Ἁγίας Ἐλένης» τὴν ἀκόλουθη περιγραφή για τὸν Σατωβριάνδο: «Μὴ ὄντας κατάλληλος για νὰ ὑπακούει καὶ νὰ τὸν μεταχειρίζονται σὰν παρκατιανό, ἀνακατευότανε κάθε ἡμέρα στὶς ἀρμοδιότητες τοῦ Πρεσβευτῆ, φανταζόμενος ὅτι αὐτὸς εἶναι ὁ φορέας τῶν ἀντιλήψεων τῆς Κυβερνήσεως καὶ ἰδίως τῶν Γάλλων Καθολικῶν». Ὁ Σατωβριάνδος ἦτανε πάντοτε ὁ δεύτερος στὴν πολιτικὴ ἐνῶ ὄνειρευότανε νὰ εἶναι ὁ πρῶτος. Ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ ἀνακληθεῖ ἀπὸ τὴ Ρώμη καὶ νὰ ὀνομασθεῖ Πρεσβευτῆς στὴ δημοκρατία τοῦ Valais. Ὅπου καὶ δὲν πῆγε.

Ὁ Σατωβριάνδος ὄνειρεύθηκε ἓνα δυαρχικὸ καθεστῶς μὲ τὸν Ναπολέοντα πού νὰ συνθέτει τὸ ξίφος πού κρατᾷ ὁ Αὐτοκράτορας μὲ τὸ πνεῦμα πού θὰ ἐκπροσωποῦσε αὐτὸς. Καὶ ὅπως συμβαίνει πάντοτε στὶς περιπτώσεις αὐτές, ἀπὸ κτίσεως κόσμου, καὶ λίγο πριν ἀπὸ αὐτὸν μὲ τὸν Ἄββᾶ Σεγιές, τὸ ὄνειρο καταποντίστηκε. Καὶ ἄρχισε ἡ πίκρα καὶ τὸ μῖσος. Μὰ ἡ πίκρα καὶ τὸ μῖσος ἴσως εἶναι συνυφασμένο καὶ μὲ τὴν εξέλιξη τοῦ Ναπολέοντα. Σιγὰ-σιγὰ οἱ περιπέτειες σ' ὅλον τὸν κόσμο ἔκαναν τὸν Αὐτοκράτορα νὰ χάνει τὰ προσόντα του. Ἀπὸ οὐσιαστικὰ φιλελεύθερος καὶ συντηρητικὸς γίνεται τυραννικὸς καὶ σατραπικὸς. Γίνεται Μονάρχης σὰν τοὺς ἄλλους. Εἶναι περίεργο πῶς συνεχιστῆς τῆς πολιτικῆς τοῦ Ροβεσπιέρου ἀκολουθεῖ τὸν ἴδιο δρόμο τῆς παρακμῆς. Ἔτσι τελειώνει ἡ πρώτη φάση τῆς πολιτικῆς δράσεως τοῦ Σατωβριάνδου. Ἀπογοητευμένος ἀπὸ τὸν Ναπολέοντα, ἀρχίζοντας νὰ ἔχει ἀμφιβολίες για τὸ μέλλον τοῦ καθεστῶτος του, καὶ ἐξ αἰτίας τῆς διαγωγῆς του καὶ ἐξ αἰτίας τῶν ἐξωτερικῶν του περιπετειῶν, πληγωμένος ἀπὸ τὸν φόνο τοῦ δούκα τοῦ Ἀγκιεν πού ὅσο καὶ ἂν εἶναι για τοὺς πολλοὺς καὶ θὰ φαινότανε σήμερα σὲ περισσότερους ἓνα ἀπλὸ ἐπεισόδιο καὶ ἓνα λάθος τοῦ Αὐτοκράτορα, πού ὑπολόγισε κακὰ τοὺς κινδύνους για τὴν Αὐτοκρατορία του δὲν παύει νὰ κλονίζει τὴν πίστη τοῦ Σατωβριάνδου στὸ φιλελευθερισμὸ τοῦ καθεστῶτος, πράγμα πού ἀποδεικνύει σὲ πείσμα τῶν μεταγενέστερων κατακριτῶν του πῶς τὸ ὑπόβαθρο τῆς πολιτικῆς του ἦταν ἡ πίστη του, ἀπομακρύνεται πιὰ καὶ ἀπὸ τὶς φιλοδοξίες του νὰ γίνῃ ὁ ἐπίσημος συγγραφέας τῆς Αὐτοκρατορίας. Φιλοδοξία πού ἄλλωστε εἶναι καὶ ξεπερασμένη, γιατί ὁ Σατωβριάνδος εἶναι πιὰ καθιερωμένος συγγραφέας καὶ βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὰ καθεστῶτα.

Μὰ ἡ δυναμικότητα τοῦ Γόητα δὲν τὸν ἀφήνει ἤσυχο. Γυρίζει στὴν

Ἐνατολή ὠπλισμένος μὲ ἐπίσημα συστατικά γράμματα, δημοσιεύει στὰ 1809 τοὺς «Μάρτυρες» καὶ στὰ 1811 τὸ περίφημο «Ὀδοιπορικὸ ἀπὸ τὸ Παρίσι στὴν Ἱερουσαλήμ». Σ' αὐτὸ περιέχεται ὁ ὕμνος του γιὰ τὴν Ἑλλάδα, πού δὲν ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ ξεχάσουμε ποτὲ οἱ Ἕλληνες. Καὶ δὲν πρέπει νὰ ξεχάσουμε ποτὲ τὴν καυτὴ ἐκπληξη τοῦ Γόητα πού λέει στὸ χωρικό - σι- τσερόνε τῆς Λακωνίας.

«Πῶς ἐσύ Ἕλληνας, ἐσύ Λακεδαιμόνιος, δὲν ξέρεις τὸ ὄνομα τῆς Σπάρ- τῆς!»

Καὶ τὴν ἀπάντησι :

«Σπάρτη... Ἄ! ναί! Μεγάλῃ Δημοκρατία! Σπουδαῖος Λυκοῦργος».

Σοῦ θυμίζουν οἱ φράσεις αὐτὲς τὴν πολὺ μεταγενέστερη μὰ ἐξίσου καυτὴ φράσι τοῦ Πιλάτου στὸ *Cristo si è fermato a Eboli* τοῦ Κάρλο Λέβι. Στὰ γεράματά του ὁ ἀνθύπατος ὅταν τοῦ μιλάνε γιὰ τὸν Χριστὸ προσ- παθεῖ νὰ θυμηθεῖ γιὰ ποιὸν τοῦ μιλάνε, σκέφτεται καὶ σὲ λίγο λέει: «Ἄ! ναί ὁ Ἰησοῦς, κάτι θυμᾶμαι!»

Μὰ καὶ σ' αὐτὸ τὸ «Ὀδοιπορικὸ» ὑπάρχει ἡ περίφημη τελευταία φράσι πού δείχνει τὸν ἄνθρωπο πολὺ πρὶν τὰ «Μεταθανάτια Ἀπομνημονεύ- ματα»: «Ἄν ὁ Θεὸς μοῦ ἐπιτρέψει μιὰ ξεκούρασι πού δὲν ἀπόλαψα ποτέ, θὰ προσπαθῆσω νὰ χτίσω σιωπηλὰ ἓνα μνημεῖο στὴν πατρίδα μου. Ἄν ἡ Θεία Πρόνοια μοῦ ἀρνηθεῖ τὴν ξεκούρασι αὐτὴ, δὲν μπορῶ νὰ σκεπτῶ ἄλλο παρὰ νὰ χρησιμοποιοῦμαι τὸν καιρὸ μου γιὰ νὰ ἀπαλλάξω τὶς τελευταῖες μου ἡμέρες ἀπὸ τὶς φροντίδες πού ἐδηλητηρίασαν τὶς πρώτες μου ἡμέρες. Δὲν εἶμαι πιὰ νέος, δὲν ἀγαπῶ πιὰ τὸ θόρυβο. Ζέρω πῶς τὰ γράμματα πού εἶναι τόσο γλυκὸ νὰ τ' ἀναστρέφουσαι μυστικά, μᾶς προκαλοῦν πρὸς τὰ ἔξω θύελλες. Ὅπως καὶ νᾶναι, ἔχω γράψει ἄρκετὰ ἂν τὸ ὄνομά μου πρόκειται νὰ ζήσει, πάρα πολλὰ ἂν πρόκειται νὰ πεθάνει».

Μὲ τὸ «Ὀδοιπορικὸ» εἶναι συνδεμένος ὁ φιλελληνισμὸς τοῦ Σατω- βριάνδου. Μὰ ὁ φιλελληνισμὸς ξεχειλίζει ὄχι μονάχα στὸ κείμενο μὰ καὶ στὰ παραρτήματα πού ἐπρόσθεσε μετὰ τὴν Ἐπανάστασι, ὅπως τὸ περίφημο «Ἐπόμνημα γιὰ τὴν Ἑλλάδα», εἶναι συνέπεια τῆς πίστεως του στὴν Ἐλευ- θερία. Εἶναι γενικὸς φιλελληνισμὸς, μὰ πολλὲς φορὲς ἐξειδικεύεται, γίνεται φιλοαθηνεϊσμὸς, γιατί ἡ Ἀθήνα ἦταν ἡ Πολιτεία τῆς Δημοκρατίας. Καὶ αὐτὸς ὁ Ἀριστοκράτης πού πέρασε ἀπὸ τὸ κήρυγμα τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας, ἦταν φίλος τῆς Δημοκρατίας.

Τὸ 1826 λέει στὴν Ἀκαδημία: «Σὲ μιὰ μόνῃ γενεά, σὲ λιγότερα ἀπὸ 25 χρόνια, οἱ Ρωμαῖοι εἶχαν γιὰ ἀφέντες ἓναν Ἀφρικανό, ἓναν Ἀσσύριο καὶ ἓνα Γότθο (τὸν Μακρίνο, τὸν Ἡλιογάβαλο καὶ τὸν Μαξιμίνο). Καὶ ὕστερα ἓναν Ἄραβα, τὸν Φίλιππο. Πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι ἀπὸ ὅλους αὐτοὺς τοὺς τυχο- διῶκτες ὑποψήφιους δεσπότες πού μαζεύοντουσαν στὴ Ρώμη ἀπὸ ὅλες τὶς γωνιὲς τῆς γῆς κανένας δὲν ἦρθε ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα. Ἡ παλῆα αὐτὴ γῆ τῆς ἀνεξαρτησίας, ὅσο καὶ ἂν ἦτανε ὑπόδουλη, ἀριότανε νὰ ἀναπαραγάγει τύ- ραννους. Ἄδικα οἱ Γότθοι κατὰστρεφαν τὰ ἀριστουργήματα τῆς Ὀλυμπίας, ἡ δῆωσι καὶ ἡ σκλαβιά δὲν μπόρεσαν νὰ τῆς ἀφαιρέσουν οὔτε τὴ μεγαλο-

φύια της, ούτε τ' ὄνομά της... Πατρίδα κοινή ὅλων τῶν φημισμένων ἀνδρῶν, χώρα πού ποτέ δὲν στερήθηκε ἀπὸ κατοίκους, γιατί παντοῦ ὅπου γεννιότανε ἓνας ἐπιφανῆς ξένος γεννιότανε ταυτόχρονα ἓνας θετὸς γυιὸς τῆς Ἑλλάδας. Περιμένοντας τὴν ἀναγέννηση τῶν αὐτόχθονων τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δόξας πού θὰ ξαναγέμιζαν μιὰ μέρα τοὺς ἀγροὺς τῶν Πλαταιῶν καὶ τοῦ Μαραθῶνα».

Καὶ στὸ σύντομο πρόλογο τῆς τρίτης ἐκδόσεως τοῦ «Ὀδοιπορικοῦ» στὰ 1827 ἐκεῖ πού ἔχει ἕξ αἰτίαι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τὴν περίφημη κριτικὴ τῆς «οὐδετερότητας» πού μέχρι σήμερα εἶναι μιὰ μορφή διεθνοῦς ὑποκρισίας, γράφει ὅτι ἡ «οὐδετερότητα πού ἐπιτρέπει τὰ πάντα εἶναι μιὰ οὐδετερότητα ἐμπορικὴ, πρόστυχη, συμφεροντολόγα. Ἀφίνετε τὸν πασᾶ τῆς Αἰγύπτου νὰ χτίζει στὴ Μασσαλία πλοῖα γιὰ νὰ καταστρέψει ὁ Ἰμπραὴμ τὸ Μωρηᾶ, γιατί σᾶς πληρώνει. Καὶ λέτε πὼς ἂν θέλουν καὶ οἱ Ἕλληνες ὡς χτίσουν καὶ αὐτοί. Σταματήστε αὐτὲς τὶς ὑποκρισιές. Μὴν ὀνομάζετε, βρίζοντας τὴ λογικὴ καὶ τὸν ἀνθρωπισμὸ, οὐδετερότητα μιὰν ἀπίστια συμμαχία. Καλύτερα νὰ συνταχθῆτε καθαρὰ μὲ τὴν καταπίεση κατὰ τοῦ καταπιεζομένου γιατί ἔτσι τουλάχιστον δὲν προσθέτετε τὴν ὑποκρισία στὴν ἀδικία».

Ἔτσι αὐτὲς οἱ ἐκρήξεις δὲν εἶναι ἐκδηλώσεις ρομαντισμοῦ. Ὁ ρομαντισμὸς εἶναι ἡ μορφή πού ἐπῆρε στὸν 19ο αἰῶνα τὸ προοδευτικὸ ξέσπασμα πού ἀφομοίωσε τὸ ρομαντικὸ κίνημα πού εἶχε πρὶν ἀρχίσει στὴ Γερμανία καὶ στὴ Γαλλία. Γιατί εἶναι περίεργο μὰ αἰώνιο φαινόμενο ἡ ὥσμωση τῶν ἰδεῶν πού ὑπάρχει στὶς νεώτερες κοινωνίες. Κι' ὅσες κι' ἂν ἦταν οἱ ὑπερβολὲς καὶ οἱ ἐκμεταλλεύσεις του στὸν φιλολογικὸ τομέα, ὁ ρομαντισμὸς ἔμεινε στὸ βάθος ἡ συνέπεια καὶ ἡ συνέχεια τοῦ σκιρτήματος γιὰ τὴν ἐλευθερία πού ἐξαπόλυσε, ἄλλο ἂν συνειδητὰ ἢ ὑποσυνειδητὰ, ἄλλο ἂν μὲ ἐπιτυχία ἢ ὄχι, ἡ Μεγάλῃ Γαλλικῇ Ἐπαναστάσει. Ἀπὸ τὸν Ναπολέοντα τὸ κήρυγμα τοῦ λυτρωμοῦ, κάποιου λυτρωμοῦ, γίνεται ἀδυσώπητο. Καὶ ὅλες οἱ δυνάμεις τῆς ἀντιδράσεως δὲν θὰ μπορέσουν νὰ τὸ σταματήσουν. Θὰ τοῦ ἀλλάξουν μονάχα τὶς μορφές. Καὶ ἀκόμα θὰ τὸ συνθέσουν. Μὰ οἱ συνθέσεις μόνο μὲ τὸ χρόνο κατακαθίζουν. Στὴν πορεία, ἡ γέννησή τους εἶναι πόνος καὶ κραυγὴ διαμαρτυρίας ἢ ἀπελπισίας στοὺς πιστοὺς τῶν νέων ἰδεῶν. Καὶ τέτοιος ἦταν ὁ Σατωβριάνδος ὅσο καὶ ἂν ὁ ἴδιος ἤθελε νὰ προηγηθεῖ ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη καὶ νὰ κάνει αὐτὸς τὴ σύνθεση πού τὸν ἔκανε νὰ βλέπει πότε τὴ μιὰ καὶ πότε τὴν ἄλλη ἄκρη. Ἀπὸ τὴν ἀδιαλλαξία τοῦ ὑπερβασιλόφρονος μετὰ τὴν παλινόρθωση, ὡς τὸ φιλελληνισμὸ του πού οὐσιαστικοποιεῖται μετὰ τὸν Ἑλληνικὸ ξεσηκωμὸ, δίνει ὁ Σατωβριάνδος τὸ μέτρο τῆς προσπάθειάς του γιὰ σύνθεση μὰ καὶ τὴν πίστη του στὶς ἀρχές του.

* * *

Θὰ ἦταν χρήσιμο νὰ σταθοῦμε γιὰ λίγο στὸν τόσο διαλαλημένο «ρομαντισμὸ» τοῦ Σατωβριάνδου. Ξεχνᾶμε ἴσως λίγο βιαστικά πὼς κανένα λογοτεχνικὸ ἢ γενικώτερα πνευματικὸ κίνημα δὲν εἶναι αὐτοδύναμο. Βγαίνει ἀπὸ βαθύτερες κοινωνικὲς ἐξελίξεις. Καὶ δένεται μὲ τὶς ἀντιφάσεις τῆς ζωῆς πού

καταλήγουν σε μιὰ ἀτέλειωτη σειρά ἀπὸ ἀμφισβητήσεις. Καὶ γι' αὐτὸ ὅλα καταλήγουν σε μιὰν ἀναζήτηση τοῦ ἀπίθανου, σ' ἓνα ταξίδι στὸ ὄνειρο, στὰ «φτερωτὰ ἄλογα» τοῦ γερμανικοῦ ρομαντισμοῦ. Τὸ ζήτημα εἶναι πῶς τὸ ὄνειρο θὰ συντεθεῖ μετὰ τὴν πραγματικότητα γιὰ νὰ δημιουργήσει μιὰ νέα πραγματικότητα. Στὴν ἴδια γραμμὴ τῆς ἀμφισβήτησεως βρίσκεται στὴν πορεία τῶν αἰώνων μιὰ ἀλυσίδα ἀπὸ μεταβολές ποὺ ἀπορροφῶνται ἀπὸ τὸν κοινωνικὸ ἀκίνητισμό. Μιὰ ἀπὸ αὐτὲς εἶναι τὸ ρομαντικὸ κίνημα. Συνδεμένο μετὰ τὸ αἰώνιο αἴτημα τῆς ἀλλαγῆς ζυμώθηκε μετὰ τὸ γερμανικὸ ξύπνημα γιὰ μιὰ καινούργια Εὐρώπη καὶ ξέσπασε στὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Τὶς ἴδιες ρίζες εἶχε τὸ σοσιαλιστικὸ κήρυγμα τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 19ου αἰώνα ποὺ τὸ ἐκμεταλλεύτηκαν προσπαθώντας νὰ τὸ συνθέσουν μετὰ τὶς ἀκρότητες τοῦ ἐπιστημονισμοῦ τοὺς ὁ Μάρξ καὶ ὁ Ἔγκελς. Τὴν ἴδια βάση εἶχαν οἱ σουρρεαλισμοὶ καὶ οἱ ντανταϊσμοί. Τὴν ἴδια καὶ τὸ σημερινὸ φούντωμα τῶν ἀναρχικῶν ἐκδηλώσεων τῶν νέων. Μὰ ὅλες αὐτὲς οἱ ρομαντικὲς στὴν βάση ἐκδηλώσεις δὲν καταλήγουν σε τίποτα. Ὅταν μάλιστα ἔχουν τὴν ἀτυχία νὰ ὀδηγήσουν σε πραγματικὲς καταστάσεις, ὅπως ὁ κομμουνισμός, καταποντίζονται σὰν κινήματα ἀλλαγῆς. Μόνο ἡ σύνθεσις ἔχει σημασία. Καὶ μόνο ὅσοι μποροῦν νὰ ξεχωρίσουν τὸ κλασικὸ ἢ παραδοσιακὸ στοιχεῖο τῆς ζωῆς καὶ τὸ ρομαντικὸ ἢ ἀνατρεπτικὸ καὶ νὰ συνθέσουν τὰ δυὸ στὴ σκέψη τοὺς εἶναι στὸ δρόμο τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι. Ὅπως σήμερα ἡ τεχνικὴ πρόοδος ποὺ εἶναι τὸ ρομαντικὸ στοιχεῖο τοῦ ὕστερου εἰκοστοῦ αἰώνα θὰ ζήσει καὶ θὰ ξεπεράσει τὴν κρίση τῆς σημερινῆς κοινωνίας ἂν συντεθεῖ μετὰ τὴν παράδοσις καὶ μετὰ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἄφισε ζωντανὰ τὸ πέρασμα τῶν αἰώνων.

Τέτοιος ἐργάτης τῆς συνθέσεως ἦταν ὁ Σατωβριάνδος.

Ἡ πιὸ κρίσιμη περίοδος γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἰδεῶν τοῦ Σατωβριάνδου ἦταν αὐτὴ ποὺ ἐπακολούθησε τὴν παλινόρθωση τῶν Βουρβόνων καὶ κράτησε ἕως τὸ 1830. Δὲν ὑπῆρχε πιά ἡ σαγήνη τῆς ἐξουσίας τοῦ Ναπολέοντος ποὺ, φίλος ἢ ἐχθρὸς, ἦταν ἡ μεγάλη προσωπικότητα ποὺ ἐνσάρκωσε τὴ Γαλλία καὶ τὶς ἰδέες τῆς Ἐπαναστάσεως, ποὺ ἐσύνθεσε μετὰ τὴν παράδοσις σε ὅλα τὰ σημεῖα ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα, τὴ νομιμότητα τῆς διαδοχῆς τῆς παραδόσεως αὐτῆς. Αὐτὸ τὸ σημεῖο πρέπει νὰ τὸ σημειώσουμε ἰδιαίτερα γιὰ τὸ μᾶς δώσει τὴν ἐξήγησις τῶν ἀνώμαλων ἐξελίξεων τῆς διαγωγῆς τοῦ ἡρώα μας.

Εἶναι γνωστὸ καὶ δὲν εἶναι ἀνάγκη ἀναφορᾶς σε δικά μου ἢ ξένα ἄλλα γραφτὰ πῶς τὰ δύο ἰδεάματα ποὺ παίζουν βασικὸ ρόλο στὴν κρίση γιὰ ἓνα καθεστῶς εἶναι ἡ νομιμότητα καὶ ἡ ἀποδοτικότητα. Ὅταν τὰ δυὸ συμπίπτουν καὶ λειτουργοῦν, τὸ καθεστῶς εἶναι ἰδεῶδες. Ὅταν δὲν ὑπάρχει τὸ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ, γεννιέται τὸ πρόβλημα ποῖο εἶναι τὸ προτιμότερο νὰ ὑπάρχει. Καὶ βέβαια μετὰ ποιά προοπτικὴ. Μὰ τὴν προοπτικὴ δὲν μποροῦν νὰ τὴν δοῦν παρὰ οἱ λίγοι. Οἱ πολλοὶ βλέπουν τὸ σήμερα. Καὶ τὸ σήμερα κλίνει πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς ἀποδοτικότητος. Οἱ λίγοι προτιμοῦν τὴ νομιμότητα, γιὰ τὸ ξέρουν πῶς εἶναι ἡ πιὸ σίγουρη γιὰ τὸ μέλλον. Καὶ ἐλπίζουν καὶ ἂν μποροῦν προσπαθοῦν νὰ τὴν συνδυάσουν στὴν ἀποδοτικότητα. Ὅταν ὁμως τὰ ἀποδοτικὰ καθεστῶτα κρατᾶνε πολὺ, δημιουργοῦν μιὰ δική τους νομιμό-

τητα, ιδιαίτερα όταν δεν είναι αυτά υπεύθυνα για την κατάρρευση της πραγματικής νομιμότητας. Τότε και οι λίγοι σκέπτονται, προσωρινά τουλάχιστον, μήπως πρέπει ή σύνθεση να γίνει με βάση την αποδοτικότητα. Αύτος ο μηχανισμός της λειτουργίας της σκέψης του κοινωνικού ανθρώπου δείχνεται κάθε μέρα όχι μόνο στον πολιτικό τομέα και στις μορφές των καθεστώτων, μα σε κάθε μας βήμα και στις πιο διαφορετικές περιπτώσεις.

Το ίδιο πρόβλημα είχε γεννηθεί στον Σατωβριάνδο με τον Ναπολέοντα. Έβαλε στην πάντα τη νομιμότητα, γιατί ηλεκτρίστηκε από την αποδοτικότητα. Μέχρις ότου άρχισε, και για τους προσωπικούς λόγους που είδαμε, να βλέπει πώς ή σύνθεση νομιμότητας και αποδοτικότητας μπορούσε να γίνει και σε καλύτερο επίπεδο, αλλοιώς. Σε καλύτερο επίπεδο γιατί θα ικανοποιούσε και την πίστη του στην Έλευθερία που η Αυτοκρατορία δεν του έπρεπε να ελπίζει πώς θα την ικανοποιούσε. Ύστερα η έξωτερική συγκυρία ξανάκλωθε τον ιστό της νομιμότητας. Έξ ονόματος αυτής ο Μέττερνιχ συγκροτούσε τη Συμμαχία ενάντια στον Ναπολέοντα που υπηρετούσε και τις βλέψεις της χώρας του και τα συμφέροντα της Άγγλιας, και παράσχε και την τρίτη Μεγάλη Δύναμη της εποχής, τη Ρωσία, που έκανε πολύ καιρό να καταλάβει πώς τα συμφέροντά της ήταν διαφορετικά, και τούτο γιατί το τραύμα της έκστρατειας του κατακτητή ήταν πρόσφατο.

Ο Σατωβριάνδος ήταν στη γραμμή των ιδεών του. Μά, με την ύποσυνείδητη αγάπη προς τον Βοναπάρτη. Περίεργο; Όχι. Ός το τέλος της ζωής του θα έχει φοβερή πικρία για τον Αυτοκράτορα και σύγχρονα άπεριόριστο θαυμασμό. Και είναι χαρακτηριστική ή απάντηση που έγραψε στον πρίγκηπα Λουδοβίκο - Ναπολέοντα, τον κατοπινό Ναπολέοντα τον Τρίτο, όταν ο τελευταίος του έδωσε, ύστερα από μιá συνάντηση που επροκάλασε ή Κυρία Ρεκαμιέ, το βιβλιαράκι του με τον τίτλο «Πολιτικά Όνειροπολήματα». Χρειάζεται να διαβαστεί το γράμμα αυτό με προσοχή.

«Γνωρίζετε ασφαλώς, Πρίγκιψ, ότι ο νεαρός βασιλιάς μου είναι στη Σκωτία και ότι έφόσον ζει δεν μπορεί να υπάρξει άλλος βασιλιάς της Γαλλίας για μένα. Αν όμως ο Θεός με τις αδιαπέραστες βουλές του απόρριπτε τη γενεά του Αγίου Λουδοβίκου, αν τα ήθη της πατρίδας μας δεν έκαναν δυνατό δημοκρατικό κράτος, δεν υπάρχει όνομα που να ταιριάζει περισσότερο από το δικό σας στη δόξα της Γαλλίας».

Το γράμμα αυτό γράφτηκε τον Οκτώβρη του 1832. Ο Σατωβριάνδος είχε παραιτηθεί πριν δυό χρόνια από «Πατριάρχης της Γαλλίας» γιατί δεν αναγνώριζε το καθεστώς του Λουδοβίκου - Φιλίππου, στο όνομα της νομιμότητας και ο Βασιλιάς του είναι ο έγγονος του Καρόλου του 10ου, ο Δούκας του Μπορντώ, που ο Κάρολος στην παραίτησή του ώνόμασε Έρρικο τον 5ου και παρακάλεσε τον Λουδοβίκο - Φίλιππο σ' ανασπιστή του Βασιλείου να τον ανακηρύξει. Φυσικά, όπως συμβαίνει συνήθως, ο Λουδοβίκος - Φίλιππος έπροτίμησε να ανακηρύξει τον εαυτό του!

Όταν λοιπόν, γύρω στα 1812, άρχισε να φαίνεται πώς ή νομιμότητα του Ναπολέοντα έμπαινε σε άμφισβήτηση, όχι από τον Γαλλικό λαό, μα από

τήν Εὐρώπη καὶ σύγχρονα, ἐξ αἰτίας τῆς ἴδιας τῆς Εὐρώπης, ἡ ἀποδοτικότητα τῆς Αὐτοκρατορίας ἄρχισε νὰ κουράζεται, γιατί ἔγινε ἡ ἀστικοποίηση τῶν καινούργιων ἡγετικών τάξεων πού ὅπως συμβαίνει πάντοτε ἐνδιαφέρονται περισσότερο πῶς θὰ διατηρήσουν τὰ πλεονεκτήματα πού ἐπέτυχαν ὅταν φύγει ἐκεῖνος πού τοὺς τὰ ἔδωσε, ὁ Σατωβριάνδος ἐπροσπάθησε νὰ πιαστεῖ ἀπὸ ὅ,τι μποροῦσε νὰ μείνει ὀρθοῖ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς παραδόσεως πού νὰ συμφωνεῖ μὲ τὶς ιδέες του. Καὶ πιάστηκε ἀπὸ τὴν ιδέα τῆς νομιμότητας. Αὐτὴ εἶναι ἡ αἰτία τῆς νέας προσχωρήσεως στοὺς Βουρβώνους.

Μὰ καὶ μὲ τὴν προσχώρηση αὐτὴ δὲν ἀπομακρυνόταν ἀπὸ τὴ γραμμὴ του. Ξαναγύριζε στὴν πίστη του στὴν ἐλευθερία. Δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολὴ νὰ ποῦμε καὶ στὴ Δημοκρατία. Πού ἔβλεπε νὰ τὴν ἐξυπηρετεῖ περισσότερο μὲ τὴ Μοναρχία. Ἄν ζητήσουμε στὸ παραπάνω γράμμα πρὸς τὸν Ναπολέοντα τὸν 30 τὴν οὐσιαστικὴ φράση, πρέπει νὰ τὴν βροῦμε στὴ δήλωσή του γιὰ τὴ δημοκρατία. Ὁ Σατωβριάνδος ἐπίστευε στὴν οὐσιαστικὴ δημοκρατία. Καὶ ἐνόμιζε, γιατί εἶχε τὸ διφυῆς θεμελιῶμα τῆς πίστεώς του στὴν παράδοση, ὅτι μὲ τὴ Μοναρχία θὰ ἐφαρμοζόταν ἡ Δημοκρατία. Δὲν εἶναι καθόλου ἀπίθανο νὰ εἶχε τὴν ἴδια σκέψη καὶ μὲ τὴ Ναπολέοντεια ἐποχὴ. Γιατί στὸ βάθος ἡ ἐξουσία τοῦ Βοναπάρτη ἦταν, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, προλεταριακὴ. Οὔτε εἶναι βέβαιο ὅτι δὲν θὰ ἐξελίσσονταν σὲ κάποιο δρόμο τῆς Δημοκρατίας. Ἴσως μάλιστα, ἂν δὲν ὑπῆρχε ἡ ἀντίδραση τῶν ci-devants πού ἐδικαιολόγησε καὶ τὴ συντήρηση τῶν ἐκμεταλλευτῶν τοῦ σήμερα, νὰ εἶχε ὑπάρξει ἤδη μετὰ τὴν καθιέρωση τῆς Αὐτοκρατορίας τὸ 1804 κάποια τέτοια μορφή.

Θὰ μποροῦσε βέβαια νὰ εἰπωθεῖ πῶς πολλὲς φορές ὁ Σατωβριάνδος φαίνεται νὰ εἶναι ἀντιδημοκρατικός, ἰδίως ὅταν κατηγορεῖ τοὺς δημοκρατικούς νόμους καὶ ὅταν ἔχει προσχωρήσει στὴν πολιτικὴ τῶν ἀδιάλλακτων μοναρχικῶν. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ μᾶς ἀπατοῦν οἱ λέξεις. Στὴν ἐνεργὸ πολιτικὴ πολλὲς φορές οἱ ἄνθρωποι πηγαίνουν ἀπὸ λόγους μαχητικότητας καὶ αὐτοάμυνας πέρα ἀπὸ τὴ σκέψη τους. Ὁ ἀναμάρτητος πρῶτος τὸν λίθον βαλέτω. Ἐδῶ βλέπουμε στὶς ἰδιωτικὲς συζητήσεις νὰ φουντώνει καμμιά φορὰ τὸ πείσμα καὶ νὰ γίνεται τέτοια παραποίηση τῆς σκέψεως τοῦ ἄλλου πού σὲ λίγο νὰ μὴν μπορεῖ νὰ γίνῃ συζήτηση οὔτε μετὰξὺ ἀνθρώπων πού δὲν ἔχουν ἄμεσα συμφέροντα στὸ θέμα. Πάνω ἀπ' αὐτὲς τὶς δῆθεν ἀνακολουθίες ὑπάρχει μιὰ γενικὴ γραμμὴ. Καὶ αὐτὴν τὴν κρατᾷ ὁ Σατωβριάνδος. Δὲν θέλει νὰ μπεῖ στὸ νόμο τῆς ἀγέλης πού εἶναι τὸ συνηθισμένο ὄπλο τῶν δημαγωγῶν. «Ἡ εἶσαι μαζί μου ἢ εἶσαι ἐναντίον μου». «Ἄφοῦ μὲ ἐπαίνεσες μιὰ φορὰ πρέπει νὰ μὲ ἀκολουθεῖς πάντοτε». Αὐτὰ τὰ δόγματα ἐξευτελίζουν τοὺς ἡγέτες τῶν λαῶν. Ὁ Σατωβριάνδος γράφει, τὸ 1831 εἶναι ἀλήθεια, μὰ αὐτό του τὸ γραφτὸ φωτίζει ἀνδρομικὰ τὴ διαγωγὴ του: «Τὰ πολιτικὰ συστήματα δὲν μὲ ξίππασαν ποτέ. Τὰ ὀνειρεύθηκα ὅλα. Δὲν ὑπάρχουν πολιτικὲς ιδέες πού δὲν διάτρεξα ἑκατοντάδες φορές τὸν κύκλο τους. Ἔφτασα στὸ σημεῖο νὰ μὴν πιστεύω οὔτε στοὺς λαούς, οὔτε στοὺς βασιλιάδες. Πιστεύω στὸ πνεῦμα καὶ στὰ γεγονότα πού συνθέτουν τὴν κοινωνία. Κανένας δὲν εἶναι περισσότε-

ρο από μένα βέβαιος για τη δυνατότητα τελειοποιήσεως της ανθρώπινης φύσεως. Μά δεν θέλω όταν μου μιλάνε για το μέλλον να μου παρουσιάζουν για καινούργια τὰ κουργέλια που κρέμονται δύο χιλιάδες χρόνια στις σχολές τῶν ἐλλήνων φιλοσόφων καὶ στὰ κηρύγματα τῶν αἰρεσιάρχων τοῦ Χριστιανισμοῦ... Οἱ νεωτερισμοὶ αὐτοὶ εἶναι ἀπαρχαιωμένοι. Προσοχή. Μπορεῖ καὶ νὰ γκρεμίσει πάνω στὴν πλάτη του τὸ μέλλον του. Καὶ πολλὲς φορὲς οἱ Γάλλοι ἐθάφτηκαν κάτω ἀπὸ τὰ ἐρείπια που ἐπροκάλεσαν οἱ ἴδιοι.

Ἄλλὰ δὲν ἐπερίμενε τὸ 1831 γιὰ νὰ σχηματίσει τὶς πεποιθήσεις του. Τὸ 1831 οἱ πεποιθήσεις του εἶχαν κριθεῖ ἀπὸ τὰ πράγματα. Καὶ τὰ πράγματα μαζί με τὶς πίκρες που τοῦ ἐπρομήθευσαν τὸν ἐνίσχυσαν στὶς πεποιθήσεις του. Οἱ κατακριτὲς του ἀμφισβητοῦν τὴν πίστη του στοὺς Βουρβώνους. Καὶ τελευταῖος ὁ Σενάρ λέει πὼς «ὁ Σατωβριάνδος ἦταν δημοκρατικὸς ἀπὸ τότε που ἔγινε ἡ Ἐπανάσταση. Στὸ σπίτι του στὸ Κοβοῦργο ἐτιμοῦσαν με γιορτὲς τὰ οἰκόσημά τους, μὰ ἐδιάβαζαν καὶ τὴν “Ἐφημερίδα τοῦ Λέυντε”, καὶ τὴν “Ἐφημερίδα τῆς Φραγκφούρτης”, που ἦταν δημοκρατικὰ καὶ σχεδὸν ἐπαναστατικὰ φύλλα. Ἀνῆκε στοὺς εὐγενεῖς τῆς Βρετάνης που πρῶτοι ἐκηρύχθησαν στὴν Συνέλευση τῆς Ρέν κατὰ τοῦ Βασιλιά». Ἔχει δίκιο ὁ Σενάρ βγάζοντας τὰ συμπεράσματα που βγάζει. Ὁ Σατωβριάνδος δὲν ἦταν βασιλόφρων ποτέ. Ἦταν παραδοσιακός, δημοκρατικὸς καὶ νομιμόφρων με ἀπόκλιση κάθε φορὰ ἐντονώτερη πρὸς κάθε ἓνα στοιχεῖο, ἀνάλογα με τὴν πραγματικότητα. Γι’ αὐτὸ φαίνεται ἀντιφατικός. Γιατὶ ἦταν ἀλλοιώτικη κάθε φορὰ ἡ πραγματικότητα. Τὸ 1817, στὶς 29 Ὀκτωβρίου ἔγραφε «Ὁ κόσμος πορεύεται πρὸς τὴ δημοκρατία... Καὶ τὸ μυαλό μου συλλαμβάνει καθαρὰ ἓνα εἶδος λαϊκῆς ἐλευθερίας που μᾶς ἔρχεται ἀναγκαστικὰ με τὴν τελειοποίηση τῶν κοινωνιῶν». Ἔγραφα παραπάνω γιὰ τὴ μορφή τῆς Ἐπαναστάσεως τὸ 1789 καὶ νομίζω πὼς πολλὰ πράγματα ἐξηγοῦνται με αὐτά. Ὅταν λέει δημοκρατικός, ὁ Σενάρ πρέπει νὰ ἐννοεῖ τὴν οὐσιαστικὴ δημοκρατία ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ μορφή, δηλαδὴ τὸ ἀριστοκρατικὸ πολίτευμα τῆς ὀργανωμένης ἰσότητος καὶ ἐλευθερίας. Γιατὶ ἐκεῖ εἶναι καὶ τότε καὶ πάντοτε τὸ θέμα. Τὸ εἶπα καὶ παραπάνω· ὁ Σατωβριάνδος εἶναι ἀπὸ τὰ πρῶτα του χρόνια δημοκρατικός. Δὲν ἄλλαξε ποτέ. Οὔτε ὅπως θὰ ἰδοῦμε καὶ ὅταν ἔγινε ἀδιάλλακτος βασιλόφρωνας. Γιατὶ καὶ τότε στὴν πραγματικότητα ἔγινε ἀδιάλλακτος, δὲν ἔγινε βασιλόφρωνας.

Πὼς μπορούσε νὰ εἶναι ἀλλοιῶς; Ὁ Σατωβριάνδος ἔζησε στὸ μεταίχμιο δύο αἰῶνων. «Ἐπеса στὰ ταραγμένα τους νερά, γράφει, μακραίνοντας με λύπη ἀπὸ τὴν παλῆ ἀχθὴ καὶ κολυμπώντας με ἐλπίδα σὲ μιὰν ὄχθη ἄγνωστη». Ἦταν μαζί με τὸν Γκαίτε ὁ μεγάλος Εὐρωπαῖος τῶν νέων καιρῶν. Γιατὶ καὶ ὁ Γκαίτε πολίτης τοῦ νέου ἐλευθέρου κόσμου ἦτανε. Καὶ αὐτὸς ἐλπιζε στὸν Ναπολέοντα καὶ τὸν ἐχαιρέτησε σὰν ἐλπίδα. Ὅπως καὶ ἦταν. Στους θολοὺς καιροὺς εἶπε γιὰ τὸν Σατωβριάνδο πὼς εἶναι ἓνας ποιητῆς μεγάλης ὀπτικῆς. Καὶ οἱ πολιτικὲς του ἰδέες εἶχαν τὴν ἴδια μεγάλη ὀπτικῆ.

Ἡ ἐποχὴ τοῦ Σατωβριάνδου ἐγκυμονοῦσε ἓνα καινούργιο κόσμο. Ὁ ποιητῆς προσπάθησε νὰ τὸν καταλάβει.

Ὁ Ναπολέοντας πέφτει, ξαναγυρίζει καὶ ξαναπέφτει. Καὶ ἀνεβαίνει στὸ θρόνο ὁ Λουδοβίκος 18ος, ὁ νόμιμος ἐκπρόσωπος τοῦ νόμιμου «πρεσβυγενοῦς» κλάδου τῶν Βουρβόνων. Ἡ νομιμότητα πίσω ἀπὸ τὴν ὁποία σκεπάστηκε ἡ ἀπογοήτευση τοῦ Σατωβριάνδου ἐπικράτησε. Ἔπρεπε τώρα νὰ ὑπηρετηθεῖ καὶ τὸ ἰδανικό. Καὶ ἀρχίζουν οἱ περιπέτειες. Τὴν πρώτη ἐποχή, τὴν περίοδο τῆς εὐφορίας, τὸ καινούργιο καθεστῶς ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ὅλους τοὺς πιστοὺς του. Ὑστερα ὅταν σταθεροποιηθεῖ τοῦ γίνονται ἐνοχλητικοί. Γιατὶ εἶναι πράγματι ἐνοχλητικοί ὅσοι ἀπὸ αὐτοὺς δὲν ἀνήκουν στὴν ἀγέλη. Καὶ ὅλα τὰ καθεστῶτα στηρίζονται στὴν ἀγέλη. Ὁ Σατωβριάνδος γίνεται «Πατρίκιος» τῆς Γαλλίας (Pair de France), δηλαδὴ μέλος ἰσόβιο τῆς Ἄνω Βουλῆς καὶ Ὑπουργὸς τῆς Ἐπικρατείας μὲ μεγάλο μισθὸ μὰ τίποτε οὐσιαστικὸ παραπάνω ἀπὸ ἄποψη ἐξουσίας. Τὸ ἐναντίον, ἡ Παλινόρθωση χρησιμοποιοῖ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ Ναπολέοντα καὶ ὄχι τοὺς ἀσήμαντους, μὰ τὸν Φουσε καὶ τὸν Ταλλεϋράνδο. Ὁ Σατωβριάνδος ἀρχίζει νὰ κάνει σύγκριση ἀνάμεσα στὸν Ἀητὸ - Ναπολέοντα καὶ στὸν Βάτραχο - Λουδοβίκο. Καὶ διαπιστώνει πῶς ὁ Βασιλιάς δὲν εἶναι σύμφωνος μὲ τὶς ἰδέες του. Τὸ εἶδαμε παραπάνω. Γίνεται ἔτσι βασιλικώτερος τοῦ Βασιλιά, φυσικὰ βασιλικώτερος μὲ τὴν ἰδέα πού ἔχει φτιάξει αὐτὸς γιὰ τὸν ρόλο τοῦ Βασιλιά. Πάντοτε ἔτσι τὴν παθαίνουν οἱ Βασιλιάδες. Ἄλλη ἰδέα ἔχουν αὐτοὶ γιὰ τὸν ρόλο τους, ἰδέα τὸ συνηθέστερο φουσκωμένη καὶ ἀνεδαφική, κι' ἄλλη οἱ ὑποστηρικτές τους.

Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι ὁ Σατωβριάνδος συντάσσει ἓνα βιβλίον γιὰ τὸ Σύνταγμα. Ἐχει τὸ 1814 δημοσιεύσει τὴ μελέτη «περὶ τοῦ Βοναπάρτη καὶ τῶν Βουρβόνων» ὅπου διακηρύσσει τὴν ἀνάγκη τῆς ἐπιστροφῆς στὴ νομιμότητα. Τώρα μὲ τὴ «Μοναρχία κατὰ τὸ Σύνταγμα» θέλει νὰ ὑποστηρίξει τὴν ἀνάγκη τῆς ἀποδοτικότητος. Μὰ ἐν τῷ μεταξύ οἱ σχέσεις του μὲ τὸ καθεστῶς ἔχουν χοντρήνει. Ἡ «Ἀνεύρετη Βουλὴ» πού ὑποστήριζαν οἱ ἀδιάλλακτοὶ διαλύεται καὶ τὸ ἴδιο βράδυ ἡ Κυβέρνηση κατάσχει στὸ τυπογραφεῖο τὸ βιβλίον τοῦ Σατωβριάνδου πρὶν κυκλοφορήσει σὰν «ἀνατρεπτικοῦ περιεχομένου» καί, ἀκόμα, μὴ μπορῶντας νὰ τὸν πάψει ἀπὸ Πατρίκιον τοῦ ἀφαιρῆ τὸν τίτλον τοῦ Ὑπουργοῦ τῆς Ἐπικρατείας καὶ μαζὺ τὰ 24.000 φράγκα πού ἔπαιρνε τὸ χρόνο ἀπὸ τὸν τίτλον αὐτόν. Τοῦ μένουν μόνο 12.000 φράγκα σὰν Πατρίκιου, γιατί ἡ θέση τῆς Ἀκαδημίας εἶναι ἄμισθη. Τότε ὁ Σατωβριάνδος ἐπούλησε ὅ,τι εἶχε καὶ δὲν εἶχε, μὰ δὲν ὑποτάχθηκε. Ἔμεινε πιστὸς στὴν ἰδέα του πῶς ἡ Μοναρχία ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ προστατεύσει τὴν ἐλευθερία καὶ νὰ στηριχθεῖ σ' αὐτήν. Τὸ σύνταγμα πού ἐπρότεινε ἦταν σχεδὸν ὁμοίον μὲ τὸ ἀγγλικόν. Πουθενὰ δὲν ὑπῆρχε τότε καθολικὴ ψηφοφορία, ὑπῆρχε ὁμως ἓνα περπάτημα, πρὸς αὐτήν, πού προβλέπει ἄλλωστε ὁ Σατωβριάνδος στὶς ἀπόψεις του. Ὅ,τι ἔλεγε ἦταν λογικὸ καὶ σύμφωνον μὲ τὶς πίστεις του. Δὲν ἔβλεπε ὁμως πῶς τὸ σύνθημα τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητος εἶχε ἀρχίσει νὰ παίρνει ἓνα περιεχόμενον πού δὲν εἶχαν ἐκεῖνοι πού τὸ ἐλάνσαραν, οἱ ἐγκυκλοπαιδιστὲς καὶ οἱ ἐπαναστάτες τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰῶνα. Ὑστερα ἀπὸ τὴ Ναπολεόντεια ἐποποιία πού ἐκράτησε σὲ ψυχικὸ συναγερμὸ τὴ Γαλλικὴ κοινωνία, ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση εἶχε ἀρχίσει νὰ δημιουργεῖ τὸν ἀτομισμὸ

και να κάνει θεό τὸ κέρδος, ὕστερα ἀπὸ τὴν Ἄγγλια καὶ στὴν Εὐρώπη. Ὁ Σατωβριάνδος ἔμενε στὴν ἠθικὴ τοῦ χρέους, ἐνῶ ἐπικρατοῦσε ἡ ἠθικὴ τοῦ συμφέροντος. Ἦταν καὶ αὐτό, θὰ ποῦν μερικοί, δεῖγμα τοῦ ρομαντισμοῦ του.

Τότε ἔβγαλε τὸν «Συντηρητικό». Στὸ ἄρθρο τῆς 8 Δεκεμβρίου 1818 ὁ Σατωβριάνδος ἔγραφε στὴν καινούργια ἐφημερίδα :

«Τὸ Ὑπουργεῖο ἐφεῦρε μιὰ νέα ἠθικὴ, τὴν ἠθικὴ τῶν συμφερόντων. Ἡ ἠθικὴ τῶν καθηκόντων ἔμεινε γιὰ μόνους τοὺς ἀνόητους. Ὅμως ἡ ἠθικὴ αὐτῆ τῶν συμφερόντων διάφθειρε τὸ λαὸ σὲ τρία χρόνια, ὅσο δὲν τὸν διάφθειρε ὀλόκληρη Ἐπανάσταση σὲ εἰκοσιπέντε χρόνια. Τὸ σύστημα τῶν συμφερόντων εἶναι τὸ σύστημα τοῦ δεσποτισμοῦ ποὺ περισφίγγει τὰ πάντα. Εἶναι ἀντίθετο πρὸς τὴν ἀντιπροσωπευτικὴ Κυβέρνηση ποὺ ἀπολυτρώνει τὰ πάντα». Καὶ ἐπακολουθεῖ μιὰ μεγαλοφυῆς ὑποστήριξη τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς καὶ τῆς ἀγάπης καὶ φιλανθρωπίας ποὺ εἶναι ὅμως ξένη πρὸς τὰ δεδομένα τοῦ καιροῦ. Ἄς δοῦμε μερικὲς μόνο φράσεις ποὺ λένε πολλὰ. «Τί ὑπάρχει πιὸ ἀνόητο παρὰ νὰ λὲς στοὺς λαοὺς : μὴ εἴσαστε ἀφοσιωμένοι σὲ τίποτα οὔτε ἐνθουσιασμένοι ἀπὸ τίποτα, σκεφτῆτε μόνο τὰ συμφέροντά σας ; Εἶναι σὰν νὰ τοὺς λὲς : Μὴ μᾶς βοηθᾶτε, ἐγκαταλείψτε μας ἂν αὐτὸ εἶναι τὸ συμφέρον σας. Καὶ ἔτσι μὲ τὴ βαθυστόχαστη αὐτὴ πολιτικὴ ὅταν ἔλθει ἡ στιγμή τῆς ἀναγκαίας ἀφοσιώσεως, καθένας θὰ κλείσει τὴν πόρτα του καὶ θὰ βγεῖ στὸ παράθυρο νὰ ἰδεῖ νὰ κηδεύεται ἡ μοναρχία». Καὶ ἀκόμα : «Καταπολεμῶντας τὰ πάθη καὶ ὄχι κολακεύοντας καὶ βοηθῶντας τα, ὅλοι οἱ νομοθέτες ἐπίδιωξαν πάντοτε νὰ ἰσχυροποιήσουν τὶς Αὐτοκρατορίες. Ὁ Πλάτων ἀπαγόρευε τὸ κρασί στοὺς νέους καὶ τὸ ἐπέτρεπε μόνο στοὺς γερόντους. Ἄν ἡ πολιτικὴ δὲν εἶναι θρησκεία, δὲν εἶναι τίποτα. Μὰ ἡ πολιτικὴ δὲν προστάζει τοὺς ἀνθρώπους νὰ εἶναι φιλάργυροι καὶ ἐγωῖστές, τὸ ἀντίθετο. Ἡ κοινωνία ὅπως καὶ ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι δυνατὸς παρὰ μὲ τὶς στερήσεις. Ὅταν οἱ Ῥωμαῖοι ἐξοῦσαν μὲ σταροζοῦμι καὶ μὲ ρεβύθια ἦταν ἐλεύθεροι καὶ δυνατοί. Εἶχαν τότε τοὺς βασιλιάδες γιὰ ὄργανα ὑποδουλώσεως τῶν ἄλλων, ὅπως λέει ὁ Τάκιτος : Ut hāberent instrumenta servitudis et Reges. Ὅταν ὅμως ὁ Ἡλιογάβαλος τοὺς ἔτρεφε μὲ γλυκίσματα καὶ μὲ σηκῶτι τῆς σμέρνας ἦταν σκλάβοι καὶ ἀδύναμοι. Ὁ Φούριος Κάμιλλος τοὺς ἐλευθέρωσε (ἔτσι τουλάχιστο λένε, σύμφωνα μὲ τὸν Τάκιτο. Σήμερα τὸ ἀμφισβητοῦν, μὰ ὁ Σ. δὲν τὸ φιλοκοσκινίζει) ἀπὸ τὸν Βρέννο μὲ τὸ ξίφος του. Μὰ γιὰ νὰ γλυτώσουν ἀπὸ τὰ νύχια τοῦ Ἀλάριχου ἔδωσαν λιχουδιᾶς καὶ φορέματα. Ἐξαγόρασαν τὴν ἐλευθερίαν τους μὲ τὸ αἶμα, τὴ σκλαβιά τους μὲ τὴν πορφύρα. Στὴν πρώτη ἐποχὴ ἐφάρμοζαν τὴν ἠθικὴ τοῦ χρέους, στὴ δεύτερη τὸ σύστημα τῶν συμφερόντων».

Ὁ Σατωβριάνδος ἔγινε ἔτσι ἀρχηγὸς τῆς ἀντιπολιτεῦσεως καὶ πέτυχε ὅταν δολοφονήθηκε ὁ δούκας τοῦ Μπερὺ νὰ ἀνατρέψει τὸν Ντεκάζ, ὑπουργὸ τῆς Ἀστυνομίας ποὺ εἶχε κατασχέσει τὸ βιβλίον του. Καὶ ὅπως ὅλοι οἱ Βασιλιάδες, ὁ Λουβοβίκος ξέχασε καὶ ὀνόμασε τὸν Σατωβριάνδον Πρεσβευτὴ στὸ Βερολίνο καὶ ὕστερα στὸ Λονδίνο. Στὸ Βερολίνο ὁ Σατωβριάνδος βλέπει ἀπὸ κοντὰ τὴν πολιτικὴ τῶν Ἀνακτοβουλιῶν καὶ τὴν ἀθλιότητα τῆς καταπίεσεως τῶν λαῶν. Μὲ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση ξεσπάει καὶ ἀρχίζει νὰ στρέφει τὶς

συμπάθειές του πρὸς τὴν Ρωσία. Βλέπει πὼς τὸ συμφέρο τῆς Γαλλίας εἶναι νὰ συνεργαστεῖ μὲ αὐτὴ καὶ δὲ θέλει μὲν νὰ ἐπεκταθοῦν τὰ ἐπαναστατικὰ κηρύγματα μὰ δὲν τὸν βολεῖ καὶ ἡ συμπίεση τῆς ἐλευθερίας τῶν λαῶν. Ἐξεγείρεται κατὰ τῆς Αὐστριακῆς δυναστείας καὶ ἀκόμα καὶ τῆς Ἀγγλικῆς πολιτικῆς. Εἶναι ἴσως καὶ σ' αὐτὸ συνεχιστὴς τῆς πολιτικῆς τοῦ Ναπολέοντα, πού μὲ τὴ συνθήκη τοῦ Τιλισίτ, στὴ Ρωσία προσπάθησε νὰ στηριχτεῖ. Βέβαια τὸ ἴδιο γύρευε καὶ ὁ Τσάρος, μὰ στὴν οὐσία τὰ συμφέροντα ὅπως εἶδε ὕστερα καὶ ὁ Σατωβριάνδος ἦταν παράλληλα. Καὶ ἂν ὁ Τσάρος δὲν ἔκανε τὸ λάθος νὰ ἀπογοητέψει τὸν Αὐτοκράτορα καὶ ἐγινότανε ὁ γάμος μὲ τὴν ἀδελφή του, ἀντὶ νὰ γίνεῖ μὲ τὴ Μαρία - Λουίζα, ἴσως ἡ μορφή τῆς Εὐρώπης νὰ ἦταν σήμερα ἀλλοιώτικη. Πάντως θὰ ἦταν ἀλλοιώτικα τὰ Βαλκάνια. Γιὰ τὸ κακό μας μᾶλλον, παρὰ γιὰ καλό.

«Στὴν εἰρήνη, γράφει ὁ Σατωβριάνδος, ἂς μένει ἡ Κυβέρνηση τοῦ Κεραμικοῦ σύμμαχος τῆς Κυβερνήσεως τῆς Πετροπόλεως καὶ τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ κουνηθεῖ στὴν Εὐρώπη. Στὸν πόλεμο ὅμως ἡ ἔνωση τῶν δύο Κυβερνήσεων θὰ ἐπιβάλλει τὸν νόμο της στὸν Κόσμο». Εἶναι ἄλλη μιὰ φορὰ ὁ πρόδρομος μιᾶς ὀλόκληρης ἐποχῆς. Μὰ δὲν θέλει κιόλας νὰ ἀφίση μειωμένη τὴν πατρίδα του μὲ τὸν ἔξουτελισμὸ τῆς εἰσβολῆς τῶν ξένων στὰ ἐσωτερικά της. Καὶ πετυχαίνει τὴν ἐπέμβαση τῆς Γαλλίας στὰ ἐσωτερικά τῆς Ἰσπανίας γιὰ νὰ ἐπιβάλλει τὸν νόμο της καὶ νὰ ἐκδικηθεῖ γιὰ τὴν ἀτυχία τοῦ Ναπολέοντα. Ἐν τῷ μεταξύ γίνεται τὸ Δεκέμβρη τοῦ 1822 Ἐπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν. Καὶ μὲ αὐτὴν τὴν ιδιότητα ἔκανε τὸν πόλεμο τῆς Ἰσπανίας, πού στὸ τέλος ὅμως ἐπροσπάθησε νὰ ἐπιβάλλει φιλελεύθερη πολιτικὴ στὸ Φερδινάνδο πού ξανάφερε στὸ θρόνο. Ὁ πόλεμος αὐτὸ ἐπροκάλεσε ὕστερα ἀπὸ χρόνια ἕνα βαρύντατο χαρακτηρισμὸ τοῦ Μάρξ, πού συσχετίζοντάς τον μὲ τὴν ρωσοφιλία τοῦ Σατωβριάνδου γράφει, μὲ ἀφορμὴ τὴν Ἰσπανία :

«Ἡ τάση νὰ παρουσιάξουν τὴ Ρωσία σὰν προστάτη τοῦ φιλελευθερισμοῦ καὶ τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας δὲν εἶναι καινούργια... Δὲν ἦταν ὁ Τσάρος πού ἦταν ὁ μυστικὸς Ἀρχηγὸς τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας(!), πού ἐπροκάλεσε τὸν πόλεμο κατὰ τῶν ἀνταρτῶν τῆς Ἰσπανίας χρησιμοποιῶντας τὸ «πουλημένο κορμί» πού λεγόταν Σατωβριάνδος; Ὁ Νικόλαος πού χαιρετίστηκε σὰν ἐλευθερωτὴς τῶν λαῶν τὸ 1828-29 πολέμησε τὸ σουλτᾶνο Μαχμούτ τὸ 2ο γιὰ νὰ «ἐλευθερώσει» τοὺς Ἕλληνες, ὅταν ὁ Μαχμούτ τοῦ ἀρνήθηκε νὰ περάσει ἀπὸ τὴν Τουρκία ὁ στρατὸς του γιὰ νὰ συντρίψει τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση (!) Καὶ ὕστερα ἔδωσε στοὺς Ἕλληνες γιὰ κυβερνήτη ἕνα ρῶσο στρατηγὸ, τὸν Καποδίστρια (!!)). (Χρησιμοποίησα γαλλικὰ τὸ κείμενο. Δὲν ξέρω μήπως εἶναι τυπογραφικὸ λάθος καὶ θέλει νὰ πεῖ «ἀξίωματουῦχος» officiel καὶ ὄχι officier ὅπως γράφει).

Εἶναι γνωστὴ ἡ φοβερὴ ρωσοφοβία τοῦ Μάρξ. Μὰ καὶ περίεργες μερικὲς ὁμοιότητες τῆς ρωσικῆς πολιτικῆς πού κατακρίνει, μὲ τὰ σύγχρονα γεγόνота καὶ τὴν πολιτικὴ τῶν ἐπιγόνων τῆς ἰδεολογίας του.

«Δὲν ξέρω, γράφει ὁ Σ. ποιὸ κακοποιὸ πνεῦμα ὑπέταξε τὴν Ἀγγλία μετὰ τὴ μάχη τοῦ Βατερλώ. Ἐγίνε βοναπαρτικὴ καὶ ἐπαναστατικὴ μέχρι καὶ

τις ανώτερες κοινωνικές της τάξεις. Μήπως γιατί έφτασε στα ανώτατο σημείο της ευημερίας και τής δόξας, και αρχίζει όπως όλα τα ανθρώπινα πράγματα να παρακμάζει; Ένα φαίνεται βέβαιο, πώς έχασε τη δύναμή της, χάνοντας το σεβασμό στην ήθική και στη δικαιοσύνη».

Ένω τελείωσε τον πόλεμο τής Ισπανίας και αποκατάστησε στον θρόνο του τον Φερδινάνδο, με σύγχρονη προσπάθεια επιβολής της ελευθερίας, ξεκίνησε για το μεγάλο όνειρο. Να ξαναφτιάξει την Αυτοκρατορία, ονομάζοντας ηγεμόνες διάφορους Βουρβώνους. Άλλά, όπως στο θάνατο του Άη-του του Heredia, ο κεραυνός του έσπασε τα φτερά. Στις 6 Ιουνίου 1824 ο Βασιλιάς του άφαιρεσε το χαρτοφυλάκιο «σαν να του είχε κλέψει το ρολόι στο τζάκι...» Ο Βασιλιάς που ήξερε πως δεν μπορεί να κοιτάξει πολύ ψηλά έπαθε ήλιγγο πριν κοιτάξει. Έτσι παθαίνουν πάντοτε οι κληρονομικοί άρχοντες. Μόνο οι κατακτητές τής έξουσίας πετάνε ψηλά, για το καλό ή για το κακό...

Άπο το 1824 τερματίζεται στην ουσία ή πολιτική δράση του Σατωβριάνδου. Κατάλαβε πως ή νομιμότητα δεν είναι άρκετή. Και πως δεν θα έχει ποτέ τη δυνατότητα να κάνει την πατρίδα του όπως την όνειρεύεται. Και ξαναγίνεται μεν και το 1828 πρεσβευτής στη Ρώμη, δηλαδή στον Πάπα, άκριβώς γιατί οι αδιάλλακτοι τον θεωρούσαν επικίνδυνο για ΈΥπουργό. Είχε το 1827 ιδρύσει μιá «Έταιρεία των φίλων τής ελευθερίας του ΈΥπου» και είχε δημιουργήσει στους «εϋ φρονούντας» την έντύπωση πως άρκετά πιά τον έκμεταλλεύθηκε ο Θρόνος, καιρός ήταν να θυμηθεί πως ήταν φιλελεύθερος και έπρεπε να τον παραμερίσει. Ο Βασιλιάς Κάρολος άλλωστε ήταν — το είδαμε και παραπάνω — εκείνος που εξ αίτίας του είπώθηκε πως οι Βουρβώνοι «δεν διδάχτηκαν τίποτε και δεν έξεχασαν τίποτε» γυρίζοντας στο θρόνο τους. Στη Ρώμη, ο Σατωβριάνδος ξαναρχίζει τις προσπάθειές του με την έκλογή του Πάπα Πίου του 8ου. Έχει όμως πιά άπογοητευθεί άπο όλα. Και όσα γράφει για το ρόλο του Χριστιανισμού την εποχή αυτή είναι χωρίς πνοή και χωρίς όπτική μεγαλείου. Ο τεχνίτης αρχίζει να ξεπερνάει το Χριστιανό, που ίσως δεν ήταν και πολύ βαθύς. Όπως νάναι ή Πρεσβεία του στη Ρώμη έτελείωσε γρήγορα γιατί με την άλλαγή τής Κυβερνήσεως στο Παρίσι το 1829, παρατήθηκε. Και σε λίγο ήρθε το 1830. Ο Κάρολος κάνοντας το ένα σφάλμα πάνω στο άλλο παρατήθηκε για χάρη του Έρρίκου του 5ου και ώρισε για γενικό Έπασπιστή του Βασιλείου τον Λουδοβίκο-Φίλιππο. Μα ο Λουδοβίκος-Φίλιππος άνακήρυξε τον έαυτό του βασιλέα. Ο Σατωβριάνδος δε δέχθηκε να έγκαταλείψει τη νομιμότητα. Έμεινε με τον πρεσβυγενή κλάδο των Βουρβώνων και άρνήθηκε τις προσφορές του νέου Μονάρχη. Και παρατήθηκε άπο το «Πατρίκιος». Για μιá άκόμα φορά ήταν σύμφωνος με τις πίστεις του. Ίσως όμως γιατί έβλεπε πως είχαν στραβοπατήσει. Έστερα άπο χρόνια πολλά, πολλοί προσπάθησαν να εξηγήσουν τη στάση του Σατωβριάνδου στα γεγονότα του 1830. Το 1824 ο Κουστίν έγραφε: «το βαθύ μίσος που ο Σατωβριάνδος έτρεφε για τον Πρεσβυγενή κλάδο των Βουρβώνων τον έκανε να μη τον σώσει. Άντίθετα να τον καταστρέψει άπο έκδίκηση». Και ο ίδιος ο Γόης γράφει: «Θρηνώ για τις άτυχίες των άπογόνων του Άγίου Λουδο-

βίκου. Ἐν τούτοις μέσα στὸν πόνο μου, ὑπάρχει κάποια ἐσωτερικὴ χαρά».

Ἦταν φυσικὸ νὰ ἔχει ἀπαυδήσει ὁ Σατωβριάνδος ἀπὸ τοὺς Βουρβώνους. Ποιὸς δὲν ἀπαυδίζει ἀπὸ τοὺς Βασιλιάδες μὲ τὶς ἀθλιότητές τους; Μὰ ὡς τὸ σημεῖο νὰ τοὺς καταστρέψει ὑπάρχει ἀπόσταση. Εἶναι ζήτημα ἂν μποροῦσε νὰ τοὺς σώσει. Πιὸ πολὺ θὰ βοηθοῦσε τὴ χώρα του ἂν δεχότανε τὶς προτάσεις τοῦ Λουδοδίκου-Φιλίππου καὶ τῆς Ἀδελαΐδας. Μὰ εἶχε φτάσει καὶ σὲ σημεῖο πού νὰ μὴν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ τὴν ἐξουσία καὶ τὴ δόξα. Καὶ κανένας, οὔτε ὁ Κάρολος, οὔτε ὁ Λουδοβίκος-Φίλιππος ἐχρησιμοποίησαν τὸ μόνο ὄπλον πού θὰ εἶχαν γιὰ νὰ τὸν πείσουν. Νὰ τὸν παρακαλέσουν νὰ ἐφαρμόσει τὶς ιδέες του. Καὶ ἐν τῷ μεταξύ ὁ Σατωβριάνδος ἐβλεπε ὕστερα ἀπὸ 40 χρόνια πὼς εἶχε δίκιο ὅταν ἐβλεπε ὅτι ἔρχονται νέοι καιροί. Καιροὶ πού δὲν τοὺς ἐβλεπαν οἱ βασιλιάδες.

Γιὰ νὰ ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἀνάλυση τῆς ἰδεολογικῆς φυσιολογίας τοῦ Σατωβριάνδου πρέπει νὰ ἐξεταστοῦν δύο ἀκόμα πτυχές τῆς πίστεώς του. Ἡ σχετικὴ μὲ τὴ θρησκεία καὶ ἐκείνη πού ἀναφέρεται στὶς κοινωνικὲς του δοξασίες.

* * *

Κανένας ἄνθρωπος τῆς ἐποχῆς του δὲν ἔγραφε τόσα πολλὰ ὑποστηρίζοντας τὸν Χριστιανισμὸ καὶ ἰδιαίτερα τὸν Καθολικισμὸ. Καὶ ὅμως ἐξεκίνησε σὰν ἀρνητὴς τους. Ἦταν παιδί τῆς ἐποχῆς του καὶ εἶχε, ὅπως εἶδαμε, βαθεῖα ποτιστεῖ ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τοῦ διαφωτισμοῦ. Μὰ στὸ Λονδίνο, στὰ 1798 ἔμαθε τὸ θάνατο τῆς μητέρας του. Καὶ ἡ ἀδελφή του Ἰουλία ντὲ Φαρσὺ τοῦ ἔγραψε ζητῶντας του «νὰ ἐγκαταλείψει τὶς πλάνες του καὶ νὰ προσχωρήσει στὴ θρησκεία ἀπὸ στοργὴ στὴ μητέρα τους». Ὁ ἴδιος διηγεῖται πὼς ξαναβρῆκε τὴν πίστη μὲ τρόπο πού θυμίζει τὸν Κλωντέλ. «Ἐκλαψα καὶ πίστεψα».

Οἱ σχολιαστὲς του προσπαθοῦν νὰ ἀναζητήσουν τὶς ρίζες τῆς θρησκευτικότητάς του. Καὶ ὁ Π. Μορώ, πού ἔχει γράψει γιὰ τὸ θέμα τὰ σοβαρῶτερα πράγματα, λέει πὼς οἱ κατευθύνσεις τῆς ἦταν τριπλές, διαδοχικὲς στὴν ἐπιφάνεια, σύγχρονες καὶ ὅμοιες ὅμως στὴν πραγματικότητα. Ἡ πρώτη ἦταν πραγματιστικὴ, ἡ δευτέρη αἰσθηματικὴ καὶ ἡ τρίτη κοινωνικὴ. Ὁ Σατωβριάνδος σιγά-σιγά ἐντυπωσιάζεται ἀπὸ τὴ δύναμη καὶ τὴν ἐπιτυχία τοῦ Χριστιανισμοῦ. Τὸ 1797 ἐδημοσίευσε ἕνα βιβλίο στὴν οὐσία ἀντιθρησκευτικὸ, τὸ «Δοκίμιο γιὰ τὶς ἐπαναστάσεις», πού ὁ ἴδιος ἐχαρακτήριζε εἰρωνικὰ ὕστερα σὰν «ἀπλοϊκὴ φιλοσοφία». Τὸ 1798 ἀρχίζει νὰ γράφει τὸ «Πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ» πού ἀρχικὰ τιτλοφορεῖ «Ποιητικὲς καὶ ἠθικὲς-ὠμορφίες τοῦ Χριστιανισμοῦ». Ἴσως τὸ γράμμα τῆς Ἰουλίας νὰ ἔπαιξε πολὺ μικρὸ ρόλο. Γράφοντας γιὰ τὶς Ἐπαναστάσεις μὲ βασικὰ ἀντιθρησκευτικὸ πνεῦμα ἦταν ἀναγκασμένος νὰ ζυγίζει τὰ ἐπιχειρήματά του καὶ συνακόλουθα νὰ κρίνει τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Χριστιανισμοῦ. Καὶ ἀρχίζει νὰ κλονίζεται ἀπὸ αὐτά. Κυριώτερα ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ ξεκίνημα τοῦ Χριστιανισμοῦ.

«Στοὺς σκλάβους ἡ καινούργια θρησκεία ἐκήρυσσε τὴν ἰσότητα, γρά-

φει. Σὲ ὄσους ὑπόφεραν ὁ Θεὸς τῆς ἀγάπης ἐδίδασκε πὼς προτιμᾷ ἐκείνους πού κλαῖνε. Στὰ θύματα τῶν τυράννων ὁ παππᾶς ἔψελνε «Πλούσιοι ἐπτῶχυναν καὶ ἀπέθαναν, οἱ δὲ ἐκζητοῦντες τὸν Κύριον οὐκ ἐλαττωθήσονται παντὸς ἀγαθοῦ». Ὁ Ἰησοῦς ἦταν φτωχὸς σὰν τοὺς φτωχοὺς καὶ ὑποσχότανε ἕνα ἄσυλο στοὺς ἐξαθλιωμένους στὸ βασίλειο τοῦ πατέρα του. Ποιὰ εἰδωλοατρικὴ θεότητα μπορούσε στὴν ψυχὴ τοῦ ἀδύνατου καὶ τοῦ δυστυχισμένου νὰ ἰσοφαρίσει τὸν καινούργιο Θεὸ πού ἐπρόβαλε στὴ λατρεία τους;» Αὐτὲς εἶναι φράσεις πού ἔχει κιόλας τὸ «Δοκίμιο γιὰ τὶς ἐπαναστάσεις». Καὶ ὕστερα ὁ Μοντεσκιὲ πού εἶχε τὸ κῦρος τοῦ φορέα τῶν νέων ἰδεῶν δὲν ἔγραψε «Οἱ ἀρχεῖς τοῦ Χριστιανισμοῦ, ριζωμένες στὶς καρδιὲς θὰ ἦσαν πολὺ πιὸ δυνατὲς ἀπὸ τὴν ψεύτικη τιμὴ τῶν μοναρχιῶν»; Καὶ ἀκόμη τὴν περίφημη φράση πού ἔβαλε γιὰ motto στὸ «Πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ», «Τί θαῦμα! Ἡ Χριστιανικὴ θρησκεία πού δὲν φαίνεται νὰ ἀποβλέπει παρὰ στὴν εὐκολία τῆς ἄλλης ζωῆς, κάνει ἀκόμα τὴν εὐτυχία τῆς σημερινῆς»; Ὁ Ζὰν - Ζὰκ μὲ τὴν «Ἐξομολόγησι τοῦ Παπᾶ τῆς Σαβοΐας» καὶ ὁ Μοντεσκιὲ μὲ τὸ «Πνεῦμα τῶν Νόμων» ἀποτέλεσαν γιὰ τὸν Σατωβριάνδο τοὺς ὁδηγοὺς γιὰ νὰ καταλάβει πὼς «γιὰ μακρὸ χρόνο» ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ἀκατάβλητος. Καὶ ἀκούει ἀκόμα καὶ τὸν Φοντὰν πού ἔρχεται ἀπὸ τὸ Παρίσι, προβλέπει τὴν ὀριστικὴ παρακμὴ τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τοῦ λέει σαγηνεμένος μὲ τὸ ὕφος τοῦ «Δοκίμιου». «Δούλεψε, τὸ μέλλον εἶναι δικό σου!» Ἡ θρησκεία τοῦ Σατωβριάνδου, λέει ὁ Μορῶ, εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ζυμώσεως μεταξὺ μιᾶς Γαλλίας πού φεύγει καὶ μιᾶς Γαλλίας πού ἔρχεται, εἶναι ἡ θρησκεία τῆς συγκινήσεως καὶ τῆς φαντασίας.

Ὅλα αὐτὰ εἶναι σωστά, πρέπει ὅμως νὰ συνδεθοῦν μὲ τὶς ρίζες τοῦ Σατωβριάνδου, ἐκεῖνες πού ἐδημιούργησαν τὶς πίστεις του πού εἶδαμε. Γυρεῦοντας τὴ σύνθεση ξαναγυρίζει στὰ παιδικὰ του χρόνια καὶ βλέπει πὼς μονάχα ἡ ἱεράρχηση τῆς ζωῆς τῶν κοινωπιῶν μπορεῖ νὰ σώσει τὰ ἀνθρώπινα σύνολα ἀπὸ τὴ διάλυση. Καὶ βρίσκει πὼς ἡ θρησκεία εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς ἱεραρχήσεως. Θὰ γράψει ὕστερα πολλὰ γιὰ τὸ ρόλο τῆς Ἐκκλησίας στὴν πολιτικὴ ζωὴ καὶ στὴν κοινωνικὴ ἐξέλιξη. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅμως βλέπει πὼς μὲ τὴ θρησκεία ὑπηρετοῦνται καὶ οἱ δύο σκοποὶ του, καὶ ἡ τάξη καὶ ἡ ἐλευθερία. Καὶ στὸ τέλος συνθέτει τὴ Θεῖα Πρόνοια μὲ τὴν Πρόοδο.

Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει πὼς ὁ Σατωβριάνδος ἦταν ποτὲ ἕνας πιστὸς Χριστιανός. Πάντοτε εἶχε τὴν ἰδέα πὼς, ὅπως ὁ Ἰουλιανὸς ἐκήρυσσε τὴν ἐπάνοδο στὴν εἰδωλοατρία πού ὅμως ἔβλεπε πὼς καταρρέει, ἔτσι καὶ αὐτὸς ὑποστήριζε τὴ μεγάλη ἀποστολὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ χωρὶς νὰ εἶναι καθόλου βέβαιος πὼς θὰ εἶναι αἰώνιος. Γι' αὐτὸ στὶς «Ἱστορικὲς του Μελέτες», τὸ 1831, θὰ γράψει πὼς «εὐχεται ὁ Χριστιανισμὸς νὰ πλουτίζει κάθε χρόνο τὴν πορεία του πρὸς τὴν πρόοδο. Ὁ κύκλος του ἐπεκτείνεται μὲ τὸν διαφωτισμὸ καὶ τὶς ἐλευθερίες, μὰ ὁ Σταυρὸς θὰ σφραγίζει πάντοτε τὸ ἀκίνητο κέντρο του». Καὶ περιμένει ἀπὸ τὴν Θεῖα Πρόνοια νὰ σώσει τὸν Χριστιανισμὸ πού βρίσκει ὄπλο καὶ τῆς προόδου καὶ τῆς τάξεως.

Καὶ ὅμως αὐτὸς ὁ σκεπτικιστὴς καὶ πραγματιστὴς ὑπῆρξε ὁ μεγάλος βάρδος τῆς σύγχρονης Χριστιανωσύνης καὶ τοῦ Καθολικισμοῦ. Ἡ πίστη του

στην ἐλευθερία καὶ στὴν παράδοση, αὐτὴ τὸν ἔκαμε Χριστιανό. Καὶ ἴσως ἀκόμα καὶ τὸ περιβάλλον τῆς ἀγγλικῆς πρωτεύουσας ποὺ τοῦ ἔδειξε καὶ τὰ καλὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ μὰ καὶ τὰ ἀσυμβίβαστα τοῦ πρωτεσταντισμοῦ μὲ τὴν ἠπειρωτικὴ ψυχολογία. Πάντοτε ὅμως στὸ βάθος θέλει νὰ εἶναι ἀντικειμενικός. Δὲν ἔχει ἴχνος μυστικισμοῦ. Ὁ ρομαντισμὸς του μόνο τὸν ἐξαυλώνει. Καὶ γράφει στὶς ἴδιες «Ἱστορικὲς μελέτες» τὴ φοβερὴ φράση ποὺ εἶναι τρομερὰ ἀντιθετικὴ μὲ τὸ «Πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ»: «Σήμερα ποὺ πέρασαν δέκα τέσσερις αἰῶνες ἀπὸ τὸν Ἰουλιανὸ βλέπουμε νὰ πέφτουν οἱ θεσμοὶ ποὺ ἐπολέμησε... Καὶ χωρίζει τὸν αἰῶνιο Χριστιανισμὸ ποὺ ἔβλεπε τότε πὼς θὰ ἐπικρατήσῃ στὶς ἄλλες Ἡπείρους ἀπὸ τὸν Εὐρωπαϊκὸ Χριστιανισμὸ ποὺ κινδυνεύει στὴ γέρικη Ἡπειρο. Γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ βλέπουμε τὴν ὁμοίότητα μὲ τὸν Τοκβίλ. Ἐξ Ἀμερικῆς τὸ φῶς... Πάντοτε στρέφεται ὁ ἄνθρωπος ἀπελισμένος ἀπὸ τοὺς δικούς του στοὺς ἀγνωστούς ἄλλων ἠπειρῶν, ὅπως ἄλλοτε ἄλλων ἐποχῶν. Εἶναι καὶ αὐτὸ μιὰ ἱκανοποίηση.

Πρὸς σὰς τὸ βλέμμα στρέφομεν

Ὅσοι ἐν μέσῳ τρέχομεν

ἐπωφελῶν ἀγῶνων

ὧ Ἀνθρώποι ἀόριστοι

**Ω γενεαὶ ἀγνώριστοι*

τῶν ἐρχομένων χρόνων.

Ἐστέναζε ὁ «Ὁδοιπóρος».

* * *

Ἀπομένει ἀκόμα ἓνα σημεῖο τῶν ιδεῶν τοῦ Σατωβριάνδου ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξετάσουμε. Ἦταν ἱκανὸς νὰ ἰδεῖ τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα; Στὴν ἐποχὴ του καὶ ἰδιαιτέρα στὴν ἀρχὴ τοῦ 19ου αἰῶνα, ὅ,τι καὶ νὰ λέμε ἀναδρομικά, πολὺ λίγοὶ ἄνθρωποι τὸ εἶδαν. Ὁ προσανατολισμὸς στὴν πολιτικὴ χειραφέτηση τῶν ἀνθρώπων δὲν τοὺς ἄφινε νὰ ἰδοῦν ὅ,τι πολὺ ἀργότερα ἀπὸ τὸν Πrouντὼν καὶ ὕστερα καὶ κυριώτερα μὲ τὸν Μάρξ, ἔγινε ἀντιληπτὸ πὼς ὑπάρχει. Ὅπως κάθε μεγάλος σεισμὸς ἀφίνει στοὺς ἰδεολόγους τὴν εὐφορία πὼς ὅλα ἐλύθησαν ἢ μπῆκαν στὸν δρόμο τῶν λύσεων, ἔτσι καὶ οἱ ἄνθρωποι τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως δίνοντας στοὺς φουκαράδες τὸ δικαίωμα νὰ φτύνουν τοὺς εὐγενεῖς ἐνόμισαν πὼς ἀντιμετώπισαν τὸ πρόβλημα ποὺ ἔκανε ἀκόμα ὀξύτερο ἢ πρόοδος καὶ ἡ ἐλευθερία. Ἡ οἰκονομικὴ ἐπιστήμη τὸ εἶχε ἰδεῖ ἀπὸ πρὶν μὲ τὸν Ἄνταμ Σμιθ καὶ τὸν Ρικάρντο, μὰ κι' αὐτῇ πολὺ λίγο ὑποπεύθηκε τὴν ψυχολογικὴ του πλευρά. Τὰ ἐχαράκωσε ὅλα μέσα στοὺς δῆθεν οἰκονομικοὺς νόμους, ὅπως ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση τὰ ἐκουκούλωσε μὲ τοὺς μύθους τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητος.

Στὸν ἴδιο δρόμο συνέχισε ὁ Σαιντ - Σιμόν, προφῆτης τοῦ βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ, καὶ ἀκόμα ὁ Μάρξ, ποὺ ὅμως ἦταν ὁ πρῶτος — αὐτὸς ἦ ὁ Ἐγκελς — ποὺ ξεκινῶντας ἀπὸ τὴν οἰκονομία, ἔκανε ἓνα μεγάλο βῆμα στὴν ψυχολογικὴ ἀνάλυση τῶν φαινομένων μὰ μὲ τὴ φανερὴ διάθεση νὰ τὴν στηρί-

ξει σὲ οἰκονομικὰ θέματα. Ὁ Σατωβριάνδος, ἄνθρωπος τοῦ καιροῦ του, εἶδε καλύτερα τὸ πρόβλημα. Μὰ φυσικὰ δὲν τὸ διατύπωσε ὅπως οἱ ἄλλοι. Πρέπει νὰ μείνουμε στὸ περιβάλλον τῆς ἐποχῆς του γιὰ νὰ τὸν καταλάβουμε.

Ὁ Σατωβριάνδος θεωροῦσε τὴν ἰδιοκτησίαν ὡς τὸ ἀχώριστο κομμάτι τῆς ἐλευθερίας. Καὶ ἦταν φυσικὴ γι' αὐτὸν αὐτὴ ἡ ἀντίληψη. Εἶναι περίεργο πῶς μερικὰ συνθήματα μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν τὰ ἴδια γιὰ ἐμβλήματα τῶν πιὸ ἀντιφατικῶν ἀπόψεων. Ἡ ἰδιοκτησία θεωρήθηκε ἱερὸ καὶ ἀπαραβίαστο δικαίωμα ἀπὸ τὴ Διακήρυξη τῶν δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τοῦ Πολίτη. Καὶ συνήθως λέγεται ὅτι εἶναι ἡ ἀντίδραση κατὰ τῆς ἀδήφαγης συγκεντρώσεως τῆς ἀκίνητης περιουσίας στὰ χέρια τῆς φεουδαρχίας καὶ τῆς Ἐκκλησίας. Μήπως ὅμως εἶναι σύγχρονα καὶ προστασία τῆς φεουδαρχίας καὶ τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τοῦ λαοῦ ποῦ εἶναι φυσικὸ νὰ θέλει καὶ αὐτὸς ἀκίνητη περιουσία, μὰ ποῦ γιὰ νὰ τὴν πάρει πρέπει νὰ ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ τοὺς ἄλλους; Τὸ πρόβλημα τῆς ἰδιοκτησίας εἶναι ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα τῆς κοινωνιολογικῆς ἔρευνας ὡς τὰ σήμερα. Ἐν ὀνόματι τῆς ἱερότητάς της γίνεται ἡ ὑπερσπῆσις τῶν πιὸ ἀντιθετικῶν ἐπιδιώξεων. Στὸ ὄνομα της ὀρκίζεται ὁ τσιφλικὰς ποῦ θέλει νὰ κρατήσῃ τὸ βιὸς καὶ τοὺς σέμπρους του, στὸ ὄνομα της καὶ ὁ ἀκτήμονας ποῦ γυρεύει νὰ γίνῃ κύριος τῆς γῆς.

Ὁ Σατωβριάνδος ἔχοντας τὶς πίστεις ποῦ εἶδαμε, γέννημα τῆς ἀριστοκρατικῆς φεουδαρχίας μὰ καὶ τῆς ἐγκυκλοπαιδείας ζητᾷ τὴ σύνθεσιν. Θέλει καὶ τὴν ἰδιοκτησίαν ὡς ἓνα κομμάτι τῆς ἐλευθερίας. Γράφει τὸ 1824: «Ἄς προσέξουμε. Ἄν τὸ δικαίωμα τῆς ἰδιοκτησίας δὲν θεωρηθεῖ ἱερὸ, ἡ ἐλευθερία ἐκπορνεύεται γιὰτὶ ἡ ἰδιοκτησία εἶναι τὸ προπύργιον τῆς ἐλευθερίας. Καὶ ναὶ μὲν ἡ ἐλευθερία προστατεύει τὴν ἰδιοκτησίαν μὲ τὴ σειρά της, μὰ μὲ αὐτὴ μόνη δὲν μπορεῖ νὰ ξαναφέρει τὴν ἰδιοκτησίαν, ἐνῶ μὲ τὴν ἰδιοκτησίαν ξαναφέρνεις τὴν ἐλευθερίαν, ὅταν καταργηθεῖ. Ἄν ὁ κατέχων κάτι τὸ πρῶτῃ μπορεῖ νὰ μὴν ἔχει τίποτα τὸ βράδου καὶ νὰ πέσει ἔτσι στὴν ἐξάρτησιν ποῦ βρίσκεται ὁ προλετάριος, δὲν στέκονται πιά τὰ ἔθνηκα ἦθη, γιὰτὶ τὰ ἦθη δημιουργοῦνται ἀπὸ τὴ διάρκειαν τῶν πραγμάτων. Δὲν ὑπάρχει ὅμως διάρκεια οὔτε καὶ ἦθη ὅταν ὁ χωρικὸς δὲν εἶναι σίγουρος, πῶς θὰ ἀφήσῃ τὴν περιουσίαν του κληρονομίαν στὸ γυιὸ του».

Ὁ Σατωβριάνδος βλέπει τὴ μιὰ μεριὰ τοῦ προβλήματος, γιὰτὶ πιστεύει στὴ δημοκρατίαν τῶν ἐπιλέκτων, δηλαδὴ τῆς ἀριστοκρατίας. Μιᾶς ἀριστοκρατίας ὄχι πιά μόνο τῆς καταγωγῆς — μὰ κυρίως τοῦ πνεύματος — ἐπίδραση τοῦ διαφωτισμοῦ— ἀλλὰ καὶ τῆς περιουσίας ποῦ δίνει τὸν ἄνθρωπον μὲ τὸ γενικὸ συμφέρον—ἐπίδραση τοῦ συντηρητικοῦ φιλελευθερισμοῦ του. Δὲν βλέπει τὴν ἄλλη πλευρὰ ποῦ εἶναι, ξεκινῶντας ἀπὸ τὴν ἴδια ἰδέαν τῆς ἀναγκαιότητος τῆς ἰδιοκτησίας νὰ καταλήξῃ στὴ διασπορά της, δηλαδὴ στὴν ἐκδημοκράτησίν της καὶ στὴ ξασυγκέντρωσιν σὲ ἄλλη βάση, συνεργατικὴ καὶ συνεταιριστικὴ καὶ ὄχι φεουδαρχικὴ. Αὐτὸ κάνουν οἱ σύγχρονες Πολιτεῖες, ἀκόμη καὶ ἐκεῖνες ποῦ λέγοντας ὅτι ἀρνοῦνται τὴν ἰδιοκτησίαν τὴν ἀναγνωρίζουν ὅμως ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, εἴτε μὲ τὴν ἀτομικὴ μορφή ὅπως στὶς κατοικίες, εἴτε μὲ τὴ συλλογικὴ τῆς συνδιαχειρίσεως ἢ τῆς αὐτονομίας τῆς ἐπιχει-

ρήσεως, όπως στα μέσα της παραγωγής. Γιατί η ιδιοκτησία στηρίζεται σ' ένα ένστικτο που δεν μπορεί να ξεριζωθεί, μπορεί μόνο να χαλιναγωγηθεί και να δημοκρατικοποιηθεί. Ένα χρόνο πιο ύστερα, το 1825, ο Σατωβριάνδος μιλώντας στη Βουλή των Πατρικίων υποστηρίζει τον νόμο για την αποζημίωση των περιουσιών των ευγενών που κατάσχεσε η Έπανάσταση και τις πούλησε στη δημοπρασία. Πάλι μιλάει για την ιδιοκτησία σαν βάση της Πολιτείας. Λέει πως η κατάσχεση είναι δικαίωμα του κατακτητού και φέρνει για παράδειγμα τι έκαναν οι Τούρκοι στην Αθήνα και τη Σπάρτη. Δεν φαίνεται όμως να καταλαβαίνει πως η αποζημίωση που κατ' ανάγκην δέχεται είναι από μόνη της άρνηση του «ιερού» δικαιώματος της ιδιοκτησίας, γιατί του αλλάζει τη φύση, το κάνει ένα απλό περιουσιακό δικαίωμα, που χάνει τον «ιερό» του χαρακτήρα.

Όλα αυτά δεν σημαίνουν ότι δεν υποπτεύεται την ύπαρξη της φτώχειας. Κάθε άλλο. Υπόφερε και ο ίδιος απ' αυτήν όταν άκριβως έγραφε στο Λονδίνο το «Δοκίμιο για τις Έπαναστάσεις». Μά δεν πιάνει το κοινωνικό πρόβλημα σαν πρόβλημα. Όταν βλέπεις τι έγραφε το 1797 ένα από τα πιο φωτισμένα μυαλά, καταλαβαίνεις γιατί έπακολούθησε η επαναστατικότητα του 19ου, του βιομηχανικού αιώνα. Έγραφε λοιπόν στο «Δοκίμιο».

«Δεν κλείνω τ' αυτιά μου στη φωνή των φτωχών. Ξέρω να πονώ για τη δυστυχία των άλλων. Μά στον αιώνα αυτόν της φιλανθρωπίας, παραφωνάζουμε κατά του πλούτου. Οι φτωχοί στα Κράτη είναι πολύ πιο επικίνδυνοι από τους πλούσιους και το συνηθέστερο αξίζουν λιγώτερο απ' αυτούς».

Από αυτές τις προϋποθέσεις ξεκινάει για όλες τις κρίσεις του. Γράφει, πιο ύστερα είναι η αλήθεια, στα 1841, στα «Απομνημονεύματα». «Κουρασμένοι από την ατομική ιδιοκτησία, γυρεύετε να κάνετε το κράτος μοναδικό ιδιοκτήτη που να μοιράζει στην κοινωνία, που θα γίνει ζητιάνος, ένα μετρημένο μερίδιο ανάλογο με τις αξιωσύνες κάθε ατόμου. Και ποιός θα ζυγίσει τις αξιωσύνες; Ποιός θα έχει τη δύναμη και το επιβάλλον να εκτελέσει τις αποφάσεις; Γυρεύετε το συνεταιρισμό με την εργασία. Τι θα φέρει ο αδύνατος, ο άρρωστος, ο τεμπέλης, ο χαζός στην κοινωνία που θα φορτωθεί την ανικανότητά τους; Άλλος συνδυασμός: Θα μπορούσατε να κάνετε αντικαθιστώντες το μεροκάματο, κάποιο είδος ανώνυμων ή έτερορρυθμων έταιρειών της έξυπνάδας και της ύλης, όπου άλλοι θα συνείσφεραν το κεφάλαιό τους και την ιδέα τους και άλλοι την τέχνη τους και τη δουλειά τους. Και θα μοιραζόντουσαν τα κέρδη. Αυτά είναι πολύ ώραία, αν δεν θα βρήτε μπροστά σας καυγάδες, απληστίες και ζήλιες. Άμα ένας συνέταιρος αρχίζει να φωνάζει, όλο το οικοδόμημα γκρεμίζεται. Αρχίζουν οι διχόνοιες και οι δίκες. Το μέσο αυτό, κάπως πιο εύκολο θεωρητικά, είναι αδύνατο στην πράξη».

Και συνεχίζει με την άδυσώπητη κριτική κάθε προσπάθειας κοινωνικής προόδου. Κριτική καλοπροαίρετη, χωρίς μίσος, μά στηριγμένη στην ιδέα της ελευθερίας που είχε από την αρχή, στην ιδέα της πολιτικής δημοκρατίας που μπορούσε με διαχειριστή τη Συνταγματική Μοναρχία να ξεψώσει τη στάθμη του επιπέδου του λαού, όπως θα λέγαμε σήμερα. Μά τρώγε

ται από τις ἀμφιβολίες. Λίγες σελίδες πιό πρώτα γράφει στά «'Απομνημονεύματα».

«Όσο πιό πολύ διαδίδεται ή παιδεία στις κατώτερες τάξεις, τόσο πιό έντονα γίνεται φανερή σ' αυτές ή πληγή που κατατρώει τήν άθρησκη κοινωνική τάξη. Καί αυτή είναι ή μεγάλη δυσαναλογία στις καταστάσεις καί στις περιουσίες. Όσο δέν ήταν τόσο φανερή ή δυσαναλογία αυτή—ό Σατωβριάνδος δέ χρησιμοποιοεί έδώ τή λέξη άνισότητα—όσο ήταν κρυμμένη, ήταν ύποφερτή. Μά όταν έγινε άντιληπτή, δόθηκε τó θανατηφόρο χτύπημα. Ξανασυγκρότηση, άν μπορείς, τις άριστοκρατικές ψευδαισθήσεις. Δοκίμασε νά πείσεις τόν φτωχό, όταν μάθει νά διαβάζει καί νά μήν πιστεύει, όταν θά έχει τήν ίδια έκπαίδευση μέ σένα, ότι πρέπει νά ύποταχθεί σέ όλες τις στερήσεις όταν ό διπλανός του έχει εκατό καί πάνω φορές τó περιττό. Για τελευταία λύση πρέπει νά τόν σκοτώσεις». Καί παρακάτω :

«Θά ζητήσετε, συνθέτοντας τά άκρα, τήν οικοδόμηση μιās Πολιτείας, όπου κάθε άνθρωπος θά έχει μιá στέγη, ζεστασιά, φορέματα καί άρκετή τροφή. Όταν καταλήξεις νά τó πετύχεις αυτό, τά προσόντα καί τά έλαττώματα τών ανθρώπων θά αναστατώσουν τή μοιρασιά σου καί θά τήν καταργήσουν. Οί εργατικοί καί οίκονόμοι θά γίνουν πλούσιοι, οί σπάταλοι, οί τεμπέληδες καί οί άρρωστοι θά ξαναπέσουν στην έξαθλίωση. Δέν μπορείς νά δώσεις σέ όλους τόν ίδιο χαρακτήρα. Ή φυσική άνισότητα θά ξαναπαρουσιασθεί παρ' όλες σας τις πρoσπάθειες».

Όλα αυτά δείχνουν πώς ό Σατωβριάνδος έβλεπε τó νόημα τών καιρών του. Τό 1841 έβδομηντάρης πιá καί πάνω είχε τó βλέμμα γυρισμένο στό παρόν καί στό μέλλον καί γύρευε νά ιδεί τί μπορεί νά γίνει. Μά έβλεπε τó θέμα άπ' όλες τις μεριές. Καί μ' όλες τις εξελίξεις έμεινε πιστός στις γραμμές του. Στην τελευταία του προεκλογική διακήρυξη, τó 1827, είχε γράψει :

«Οί μικροί Μακιαβέληδες τής έποχής μας φαντάζονται πώς όλα πηγαινουν θαυμάσια σέ μιá κοινωνία όταν ό λαός έχει ψωμί καί πληρώνει τούς φόρους του. Δέν ξέρουν οί δήθεν πολιτικοί αυτοί πώς υπάρχουν στα έθνη άνάγκες πιό έπιτακτικές άπό τις φυσικές. Όταν τά έθνη αυτά προσβάλλονται στις έλευθερίες τους, στις ιδέες τους, στις έπιθυμίες τους, στην περηφάνειά τους, άδικα γεμίζουν οί άγροί άπό στάχια. Μιá γενική δυσαρέσκεια είναι διάχυτη. Καί οί ταραχές είναι πάντοτε έτοιμες. Στην πολιτική, οί φυσικές άτυχίες προκαλούν ξεγέρσεις καί οί ήθικες ταλαιπωρίες κάνουν τις έπαναστάσεις. Σ' ένα έθνος δέν λείπει τίποτε. Άπολαμβάνει όλα τά πλούτη τής γής, όλους τούς θησαυρούς τού ούρανοϋ καί όμως σέ μιá στιγμή πέφτει σέ παραλήρημα. Γιατί; Γιατί είχε στόν κόρφο του τή μυστική πληγή, που ή κυβέρνηση του δέν κατάλαβε νά γιατρέψει. Ή Ρώμη ύποφέρει καρτερικά τις πιό σκληρές σιτοδείες, μά συγκινείται για τήν τιμή τής Βιργινίας (καί έπαναστατεί κατά τού Άππιου Κλαύδιου). Τό Παρίσι προτιμάει νά πεθάνει παρά νά παραδοθεί στόν Έρρικό τόν 4ον. Ή έλευθερία, ή δόξα, ή θρησκεία όπλίζουν τούς ανθρώπους. Τά χέρια ύπηρετούν μόνο τó πνεϋμα».

Ἄν θελήσουμε νὰ κάνουμε, συμπερασματικά, μιὰ ἐπανάκριση, μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα καὶ μὲ τὶς πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἐμπειρίες πού μᾶς ἔχουν ἀφήσει οἱ τελευταῖες δεκαετίες καὶ ἰδιαίτερα ἡ τελευταία - τελευταία, πρέπει νὰ ἐπανατοποθετήσουμε σὲ ψηλότερο βᾶθος τὸν Σατωβριάνδο. Πραγματικά, τί μᾶς δείχνουν οἱ ἐμπειρίες αὐτὲς μὲ τὶς πικρὲς γεύσεις τους ;

Πρῶτα ἀπ' ὅλα πῶς ἡ κυοφορία τοῦ καινούργιου κόσμου κάθε ἐποχῆς εἶναι βραδύτατη καὶ ὀδυνηρή. Τόσο βραδύτατη πού δὲν εἶναι λαθεμένο νὰ ποῦμε πῶς ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἐπεκράτησε ὀριστικὰ μόνο τὸ 1880, ὅταν ἐπιβλήθηκε μόνιμα πιά—καὶ αὐτὸ τὸ κρίνουμε ἐκ τῶν ὑστέρων—ἡ κοινοβουλευτικὴ δημοκρατία. Ἐνενῆντα χρόνια κυοφορίας. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴ σοσιαλιστικὴ ἐπανάσταση. Εἶναι ἀκόμα νωρὶς γιὰ νὰ ἰδοῦμε ἂν ἐπεκράτησε. Τὰ ἰδανικά της, ὄχι ἡ ἐφαρμογὴ τους πού δὲν ἔγινε, εἶναι ἀκόμα φτωχικά. Θὰ ἐπιβληθοῦν ; Σήμερα τὸ πρᾶγμα φαίνεται δύσκολο. Μόλις προβάλλει μιὰ πνοὴ δημοκρατικότητος, πού εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ σοσιαλιστικὰ ἰδανικά, χτυπιέται ἀλύπητα καὶ «χωρὶς αἰδῶ» ἀπὸ τὴν κομμουνιστικὴ ἐφαρμογὴ τοῦ συστήματος.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ εἶναι τόσο ὀδυνηρὴ ἡ κυοφορία πού πολλές φορές καταλήγει σὲ ἐκτρωτικὴ διαδικασία. Ἡ καὶ ἂν ἀποσοβηθεῖ ἡ διακοπὴ τῆς ἐξελίξεως, τὸ ἀποτέλεσμα τῆς κυοφορίας φαίνεται ἀμέσως σὰν κάτι τὸ πολὺ διαφορετικὸ ἀπὸ ὅ,τι εἶχε πλάσει ἡ ἰδεολογικὴ πίστη, ἡ φαντασία καὶ ἡ ἀγάπη πολλῶν γενεῶν. Ἔστω καὶ ἂν στὰ πρῶτα στάδια διατηρεῖται ἡ ἐλπίδα πῶς ὅλα σιγά-σιγά θὰ διορθωθοῦν. Γιατί ὅλοι ξέρουν, ὅπως λέει ὁ Ἰσαὰκ Ντώυτσερ, πῶς ἂν ἡ ἐπανάσταση δὲν εἶναι ἕνα σύνολο κατὰ τὴ φράση τοῦ Κλεμανσώ, εἶναι ὅμως πάντοτε ἕνα μείγμα πού ἔχει «μεγάλῃ ἀναλογία ἀπὸ χονδροειδῆς μετάλλευμα». Ἐρχεται ὅμως κάποτε ἡ στιγμή τῆς ἀλήθειας. Καὶ τότε φαίνεται καθαρὰ πῶς τὸ ἰδανικὸ εἶναι πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴν πράξη. Τὸ ἴδιο ἔγινε μὲ τὴν ἐλευθερία πού ἐνσάρκωσαν τὰ φιλελεύθερα καθεστῶτα τοῦ δικοῦ μας κόσμου. Τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὴ δικαιοσύνη πού θέλησαν οἱ μᾶζες σὲ μεγάλη ἀναλογία νὰ ταυτίσουν μὲ τὰ κομμουνιστικὰ καθεστῶτα τῆς Ἀνατολῆς. Βέβαια τὰ δύο πράγματα δὲν εἶναι τὰ ἴδια. Γιατί σὲ μᾶς ἔμεινε φουντωμένη καὶ ἄσβυστη ἡ ἐλπίδα πῶς κάποτε θὰ διορθωθοῦν τὰ στραβά. Ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, ἐφέτος μάλιστα. Ὑστερα ἀπὸ τὴν Πράγα, ἔσβησε καὶ ἡ ἐλπίδα ἀκόμα. Αὐτὸ ὅμως δὲν μεταβάλλει τὸ σκηνικόν.

Καὶ στὸ σκηνικόν αὐτὸ βλέπουμε νὰ προβάλλει ὁ Σατωβριάνδος σὰν σύγχρονος στοχαστής. Οἱ ἰδέες του πού εἶδαμε εἶναι σημερινές, ἄλλο ἂν τὶς δεχόμαστε ἡμεῖς ἢ οἱ ἄλλοι. Πότε ἔγιναν δεκτὲς οἱ ἰδέες ἑνὸς ἀνθρώπου σὰν σύνολο ;

Καὶ ἀκόμα. Τί ἄλλο εἶναι ὁ Σατωβριάνδος παρὰ ὁ ἄνθρωπος τοῦ καιροῦ μας, πού βρίσκεται μπροστὰ στὸ δίλημμα τῆς προόδου ἢ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ ; Θὰ θυσιάσεις τὸν ἄνθρωπο στὴν πρόοδο ἢ τὴν πρόοδο στὸν ἄνθρωπο ; Καὶ πῶς πέρα. Εἶναι ἕνας ὁ κόσμος, μιὰ ἡ ζωὴ, μιὰ ἡ ἰδέα ; Δηλαδή ὑπάρχει διχοτόμηση, ὄχι μονάχα στὴν κοινωνικὴ σύνθεση ὅπως τὴν ἤθελε ὁ Μάρξ, μὰ σὲ ὅλα τὰ φαινόμενα τῆς ζωῆς ; Καὶ ἡ διχοτόμηση αὐτὴ καταλήγει στὸ μονισμό

γιατί μοιραία ή διχοτόμηση καταλήγει στην έπιλογή ή στην έπιβολή μιᾶς ὄψεως ; Πράγμα που ὁ Μαρκοῦζε ὀνομάζει μονοδιάσταση, χωριζόμενος ἀπὸ τὸν Μάρξ.

Αὐτὸ τὸ δίλημμα ἢ καλύτερα τὸ πρόβλημα, ἄλλοι τὸ ξεπερνοῦν μὲ τὴ μονοχωνιά, τὸ φανατισμὸ καὶ τὴν ὑποδούλωση καὶ ἄλλοι μὲ τὴ σύνθεση. Ἄλλοι τὸ παρακάμπτουν, λέγοντας πὼς τὸ πρόβλημα εἶναι πρόβλημα ἐποχῶν, ὅπως ὁ Ἄρὸν που ὑποστηρίζει ὅτι δὲν ὑπάρχει σήμερα ἀντίθεση καπιταλισμοῦ καὶ σοσιαλισμοῦ, γιατί ἡ βιομηχανική κοινωνία ξεπέρασε τὶς δύο αὐτὲς μορφές καὶ ἄλλοι πιστεύουν πὼς ἡ διαφοροποίηση ὑπάρχει πάντοτε καὶ μέσα στὴ βιομηχανική κοινωνία μὲ ἄλλες πιά καὶ ὄχι τὶς παλιές μορφές. Οἱ τελευταῖοι εἶναι ἐκεῖνοι που δένουν τὴν ἐλπίδα τους μὲ τὴν ἠθική ἀνταύγεια τῆς σοσιαλιστικῆς θρησκείας. Ἀπὸ ὅλα αὐτὰ ὅμως βγαίνει ἓνα συμπέρασμα. Κάποια σύνθεση εἶναι ἀπαραίτητη. Ποιά ; Δὲν ξέρουμε μὰ νοιώθουμε πὼς δὲ θὰ εἶναι ἡ ἄκρη. Τὸ ἴδιο δὲν ἤξερε ποιά ἦταν ἡ σύνθεση που ἐρχότανε καὶ που χρειαζότανε, μὰ που τὴν ἐνοιωθε καὶ τὴν εὐχότανε ὁ Σατωβριάνδος. Καὶ οἱ ἀντιφάσεις του ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀνάγκη τῆς συνθέσεως ἔβγαιναν.

Γιατί ὑπάρχει ἓνας κοινὸς παρονομαστής που συγκεντρώνει τοὺς σημερινούς ἀνθρώπους, ὅπου καὶ ἂν βρίσκονται, καὶ δημιουργεῖ τὸ ὑπόβαθρο τῆς ἐλπίδας καὶ ἐκεῖ που ὑπάρχει φανερά καὶ ἐκεῖ που χτυπιέται μὰ «δὲ βολεῖ» νὰ μὴν ὑπάρχει. Καὶ ὁ κοινὸς αὐτὸς παρονομαστής εἶναι τὸ ἰδανικὸ τοῦ πολιτῆ τοῦ νέου ἐλεύθερου κόσμου. Ὁ Σατωβριάνδος ἔζησε τὸ ἰδανικὸ αὐτὸ καὶ αὐτὴν τὴν ἐλπίδα πρὶν ἑκατὸν πενήντα χρόνια.

Γι' αὐτό, καὶ μόνο αὐτὸ νὰ ἦταν, ὡς τιμήσουμε τὴ μνήμη του.